

Degraded and restituted towns in Poland
Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce
Geneza, rozwój, problemy

Editors / Pod redakcją

Robert Krzysztofik Mirek Dymitrow

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
SCHOOL OF BUSINESS, ECONOMICS AND LAW

Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems
Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy

Editors / Pod redakcją

Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Reviewer / Recenzent

Prof. dr hab. Barbara Lubicz-Miszewska

Translations / Tłumaczenia

Mirek Dymitrow

Cover design / Projekt graficzny okładki

Robert Krzysztofik

Recommended citation format / Zalecane cytowanie

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Funding / Finansowanie

The Geographical Association in Gothenburg (est. 1908)

Geografiska Föreningen i Göteborg (etab. 1908)

© Copyright 2015 by University of Gothenburg

ISBN 91-86472-76-3

ISSN 0347-8521

University of Gothenburg

School of Business, Economics and Law

Department of Economy and Society – Human Geography

Viktoriagatan 13, 405 30 Gothenburg, Sweden

Print and binding / Druk i oprawa

SOWA Publishing Ltd.

ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warsaw, Poland

Degraded and restituted towns in Poland
Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce
Geneza, rozwój, problemy

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneva, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Abstract

One of the less known problems in settlement geography is the issue of so-called degraded and restituted towns. This lack of reconnaissance, however, is perhaps less the result of the towns' scarcity than their specificity of being 'awarded' or 'deprived of' an urban label by means of strictly socio-political actions. Degraded and restituted towns, hence, are spatial units made 'rural' or 'urban' instantaneously, irrespective of their de facto state along what is widely considered a gradual path of (de)urbanization. Instead, they become compartmentalized into two constructed spatial categories that have survived the onslaught of material transformations and philosophical repositioning.

While 'rural' and 'urban' are conceptual binaries that certainly need to be treated with caution, their cultural salience may cause tangible consequences within national administrative systems that abide by a formalized rural-urban distinction. This issue becomes particularly important for settlements that clearly transcend any imagined rural-urban divide, i.e. those, whose material and immaterial characteristics seem counterfactual to their assigned category. It is also crucial in formal practices designed to avert such counterfactualities, but whose randomness of approach more creates confusion than helps straighten out a historical concoction. Both processes, nonetheless, lend 'urbanity' and 'rurality' a resonance of objectivity that justifies their use as guides for a host of developmental endeavors, despite subverting a much more intricate reality. Degraded and restituted towns are direct derivatives of this.

Drawing on the above-mentioned irreconcilabilities, the aim of this book is to present and scrutinize degraded and restituted towns through the example of Poland, where these towns occupy a special niche. For one, Poland, due to its chequered and variegated history, is home to a conspicuously large number of degraded (828) and restituted (240) towns; for another, Poland's relentlessness of formalizing 'urbanity' as a category of statistical, political and cultural guidance has a direct bearing on the lives of the towns' residents.

Realizing the intricacy of degraded and restituted towns in the face of commonplace rural-urban ideations, the editors and the 17 contributing Authors of this book have made an effort to capture the towns' complexity with special foci on their shrouded origins, developmental specificities and incurred problems. Owing to the involvement of researchers from different scientific disciplines and subdisciplines, the undertaken project has helped elucidate the problem from multiple perspectives: spatial, social, demographic, economic, environmental, historical, architectural, cultural, legal and philosophical. Allocated into 17 chapters, not only have the presented interpretations allowed for a first interdisciplinary synthesis on the topic, but they also helped outline some prospective directions for future research. Moreover, collecting materials of such diversity into an amalgamated whole has helped identify specific discourses that enwrap the concept of "urbanity" when seen through its oscillations within formal contexts, and to which degraded and restituted towns serve as expendable game pieces.

By combining knowledge arrived at through epistemologically different approaches, the incremental contribution of this book as a whole could be summarized in two attainments:

- a) extending theoretical frameworks used to study degraded and restituted towns in terms of definition, conceptualization and assessment of predispositions for future development on account of their spatial, legal, socio-economic and historical characteristics;
- b) initiating an anticipated discussion on a number of important and current topics related to the practices of degradation and restitution that have not received adequate attention, e.g., the urbanity-vs.-rurality paradox, the changeability of human settlement forms vs. the consequences of rigid spatial categorizations; the role of various actors in shaping the socio-economic reality under the guise of an ossified binary; or identifying spatio-conceptual conflicts as future challenges for local, regional and national policy.

Keywords: degraded towns, restituted towns, urbanity, rurality, formalization, Poland.

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneva, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Abstrakt

Jednym z oryginalnych problemów badawczych osadnictwa jest zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych. Oryginalność nie wynika jednak w tym przypadku z jego unikatowości, lecz z interpretacji rzeczywistości według kryterium formalnoprawnego. Miasta zdegradowane i restytuowane to bowiem te ośrodki, które w określonym czasie straciły lub odzyskały swój miejski status. Innymi słowy przestały być lub ponownie zaczęły być zaliczane do tej grupy miejscowości, dla której wg nomenklatury prawno-administracyjnej przyjęto termin – „miasto”.

Przyjęcie tylko takiego kryterium w naturalny sposób powoduje rozdźwięk tam, gdzie decyzje o degradacji lub restytucji statusu miejskiego były lub są ustanawiane na wyrost względem kryteriów ekonomicznego, demograficznego czy przestrzennego. Z innego punktu widzenia złożoność koncepcji „miasto” i „wieś” została tu dodatkowo skomplikowana nierzadką arbitralnością decyzji urzędniczych, co miało nie tylko znaczenie formalne, ale w sposób oczywisty wpływało i wpływać może na realne możliwości rozwoju miast zdegradowanych i restytuowanych.

Celem prezentowanej książki jest przybliżenie zagadnienia miast zdegradowanych i restytuowanych na obszarze Polski, gdzie problem ten ma wymiar szczególny. Po pierwsze, miast takich jest relatywnie dużo (odpowiednio 828 i 240). Po drugie, Polska jest jednym z nielicznych krajów europejskich, gdzie kryterium formalnoprawne ma tak wielkie znaczenie. Autorzy książki starali się naświetlić ten problem, nawiązując do takich ogólnych kwestii jak geneza miast zdegradowanych i restytuowanych, specyfika ich rozwoju i przemian oraz problemy przed jakimi stoją. Wymienione kwestie dzięki zaangażowaniu badaczy reprezentujących różne subdyscypliny naukowe zaprezentowano wielowątkowo. W 17 częściach książki omówiono tytułowe zagadnienia zarówno od strony przestrzennej, jak i społecznej, demograficznej, ekonomicznej, przyrodniczej, historycznej, architektonicznej, kulturowej, prawnej czy semantycznej. Taki sposób interpretacji pozwolił nie tylko na dokonanie częściowej syntezy tego zagadnienia. Stanowił również ważny atrybut w określeniu wyzwań przed jakimi stoją badacze zajmujący się tą tematyką. Ważnym zadaniem książki była również analiza dyskursu okalającego pojęcia „miasto” i „miejskość” w kontekście ich formalnoprawnych uwarunkowań.

Autorzy rozdziałów zaprezentowali nie tylko określony fragment wiedzy i wyjaśnień dotyczących miast zdegradowanych i restytuowanych, ale także poprzez mniej lub bardziej wyeksponowane poglądy, wnieśli pewien wkład w:

- a) rozwinięcie teoretycznych ram pojęcia miasta zdegradowanego i restytuowanego w zakresie ich definiowania, możliwości rozwojowych, czy w końcu różnych typologii i podziałów uwypuklających ich różnorodność pod względem przestrzennym, formalnoprawnym, społeczno-ekonomicznym czy historycznym;
- b) podjęcie oczekiwanej dyskusji na wiele ważnych i aktualnych tematów, takich jak: „miejskość a wiejskość”, zmienność osadnictwa i jej konsekwencje, rola różnych grup interesariuszy w kształtowaniu rzeczywistości społeczno-ekonomicznej i przestrzennej czy konflikt przestrzenny jako wyzwanie dla polityki miejskiej i regionalnej.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, miasta restytuowane, miejskość, wiejskość, formalnoprawność, Polska.

Contents / Spis treści

Preface	xi
Słowo wstępne	xiii
<i>Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Research on degraded and restituted towns: Overview and state-of-the-art	1
Miasta zdegradowane i restytuowane. Istota problemu i zakres badań	5
<i>Ewa Dawidejt-Drobek, Wiesław Drobek</i>	
Cultural aspects of urban restitution in Poland	37
Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce	39
<i>Mirek Dymitrow</i>	
The concept of urbanity in light of the municipal reform in interwar Poland	61
Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej	65
<i>Barbara Konecka-Szydłowska</i>	
Restituted towns and their socio-economic conditions for development	117
Spółeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych	119
<i>Robert Krzysztofik</i>	
Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations	139
Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki	143
<i>Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Tomasz Spórna</i>	
Degraded feudal urban agglomerations in Poland	159
Zdegradowane feudalne aglomeracje miejskie w Polsce	163
<i>Robert Szymytkie, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow, Iwona Kantor-Pietraga, Jolanta Pełka-Gościński, Tomasz Spórna, René Brauer</i>	
Degraded towns and urban abandonment	185
Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia	189
<i>Elżbieta Przesmycka</i>	
Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations	209
Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny	211

<i>Dariusz Sokołowski</i>	
Functional differentiation of degraded and restituted towns to the background of other similarly sized towns and villages in Eastern Poland	249
Zróźnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej	251
<i>Weronika Dragan, Marta Chmielewska</i>	
Restituted towns in the face of 21 st -century demographic changes	271
Miasta restytuowane w obliczu przemian demograficznych w XXI wieku	273
<i>Robert Szmytkie</i>	
Degraded towns in Poland as potentially new towns	295
Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta	299
<i>Hanka Zaniewska, Maria Thiel, Norbert Dąbkowski</i>	
Creating a new identity for small restituted towns – some problems	319
Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast	321
<i>Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow, Iwona Kantor-Pietraga, Tomasz Spórna</i>	
The concept of urban hibernation: Scientific note	347
Koncepcja hibernacji miast. Notatka naukowa	351
<i>Mirek Dymitrow</i>	
Deconstructing the discourse of degradation	355
Dyskurs degradacji miast w Polsce: próba dekonstrukcji	361
<i>Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Degraded and restituted towns in numbers	367
Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach	369
<i>Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Degraded and restituted towns on maps	423
Miasta zdegradowane i restytuowane na mapach	425
<i>Mirek Dymitrow, Robert Krzysztofik</i>	
Degradation and restitution: Understanding the concept of urbanity through its oscillations within formal contexts	443
Degradacja i restytucja jako pryzmaty pojęcia miejskości w kontekście jego formalnoprawnej zmienności	453
Contributors	462
Autorzy	464

Research on degraded and restituted towns: Overview and state-of-the-art

Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Both current and historical settlement forms experience evolutionary, permanent changes to their spatial and socio-economic attributes, not seldom accompanied by dynamic functional transformations. The linkage between functionalism and dynamism, in turn, is one of those elements of conventional geographical theory used to explain the phenomena of urbanization and urbification (Pol. *umiastowienie*). While urbanization refers to a broader process of gradual increase in the proportion of people living in 'urban areas' as well as ways in which the society adapts to the encountered changes, urbification denotes the strict process of designating 'urban areas' by means of formalized mechanisms. At the intersection of these two concepts – urbanization and urbification – lies the fascinating problem of degraded and restituted towns.

In Poland – as in some other Central and Eastern European countries – the definition of 'urban' is based on the historical concept of town privileges that has gradually segued into a contemporary formal definition of 'urban area', and hence remains faithful to an urbification model. Effectively, any other area is automatically and relentlessly regarded 'rural'. Because of this mix of historical (holding on to a traditional urbification matrix) and contemporary (experiencing rural-urban blurring due to widespread urbanization) conditions, in Poland, there are both "cities" of less than 900 inhabitants and "villages" of more than 12,000.

Degraded towns play an important role in this conceptual disjointedness. They are formally rural yet urbomorphous and often de-agrarized settlements that have enjoyed formal urban status in the past. For that particular reason, many degraded towns can be objectively more "urban" than numerous formal

towns. This, in turn, points to the convolutedness incurred by the formal appropriation of a largely cultural construct – the rural-urban dichotomy – into governance and administration. To avert these problems by diminishing practical and conceptual irreconcilabilities, the concept of *restitution* – i.e. the act of reinstating formal urban status to a (formally rural) degraded town – has been crystallized. Nevertheless, many overgrown and fully urbanized degraded towns refrain from applying for urban status for a host of pragmatic reasons (for instance, if granted one, they would no longer be eligible for a number of anachronistic state subsidies) or simply due to incomplete or patently wrong information about its circumstances and capacities. Effectually, the ratio between *de facto* and *de jure* ‘urban’ towns (assuming, of course – in both regards – arbitrary definitions) is starkly perturbed. This, in turn, points to the important role of degraded and restituted towns within both conceptual and practical works that utilize the rural-urban binary – in any form – as an analytical yardstick. It is also indicative of the need to differentiate between urbanization and urbification and the intricate linkages that arise between them.

Degraded and restituted towns, partly for reasons listed above, have an established niche in science. In Poland, due to the impressive number of degraded (828) and restituted (240) towns, that niche is particularly developed. However, the role of degraded and restituted towns has been thought to pertain to merely two openings: treating them as distinctive elements within (national) settlements systems, or as specific material containers of immaterial values, with both camps emphasizing the role of spatio-temporal changeability.

To this background, the crafting of this book has been dictated by two basic needs: firstly, the need to present the multiaspectuality of the undertaken research problem, and, secondly – largely resulting from the former – the need to summarize existing academic works on degraded and restituted towns into a more nuanced yet coherent whole. Hitherto, these works have been sprawling across numerous disciplines, with little mutual reinforcement in regard to latest research achievements, which could potentially develop the subject into a theoretically more robust subdiscipline. These two needs have come to form the overarching aim of this book.

In this chapter, we have identified a number of research perspectives on the phenomenon of degraded and restituted towns, both well-established and nascent, summarizing them into 12 main currents:

1. Focus on urbanization and de-urbanization as backdrops for the formation of new towns (including restituted towns) and the regress of others (including degraded towns);
2. Focus on degraded and restituted towns as elements within the concept of rural-urban continuum;
3. Focus on degradation and restitution in the ontological dimension, mainly physicalistic and postmodern;

4. Focus on degraded and restituted towns in a historical perspective (with no or minimal reference to the current condition);
5. Focus on degraded and restituted towns in a spatio-functional perspective;
6. Focus on degraded and restituted towns in a morphological perspective (spatial layout, architecture, settlement configuration);
7. Focus on degraded and restituted towns in a socio-economic perspective, often with emphasis on demography in their historical development;
8. Focus on degraded and restituted towns in the context of local identity building;
9. Focus on the role of degraded and restituted towns as administrative units;
10. Focus on the role of degraded and restituted towns in planning and development strategies;
11. Focus on degraded and restituted towns as part of general, multiaspectual surveys;
12. Focus on degradation and restitution as specific cultural discourses, related to ways in which popular characterizations of the rural-urban binary perpetuate dualistic perspectivism and maintain conceptual othering mechanisms.

While some perspectives are well-established in Polish research (1, 2, 4, 6, 8, 11), others are in need of further exploration. This book is a first attempt to cover them all.

Moreover, this introductory chapter provides ample context to the deliberated topic, including a historical synopsis, a review of current practices, a discussion on conceptual and terminological ambiguities, as well as a kaleidoscope of more individualized tidbits and oddities. An extensive literature list finalizes this chapter.

Miasta zdegradowane i restytuowane. Istota problemu i zakres badań

Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Wprowadzenie

Współczesne i historyczne osadnictwo cechuje się permanentną zmianą swoich atrybutów – przestrzennych, gospodarczych i ponad wszystko demograficznych. Ich ewolucyjnym, a niejednokrotnie bardzo dynamicznym przemianom, stale towarzyszą także zmiany funkcjonalne. Sprzężenie funkcjonalizmu i dynamizmu w przemianach osadnictwa stanowi jeden z tych elementów, które w fundamentalny sposób wyjaśniają z kolei zjawisko urbanizacji i umiastowienia. Urbanizację widzimy tu jako proces szerszy, obejmujący także obszary formalnie nie posiadającego statusu miejskiego, a umiastowienie jako proces powstawania i funkcjonowania miast *de iure*.

Na pograniczu tych dwóch pojęć – urbanizacji i umiastowienia – funkcjonuje między innymi zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych. O ile te pierwsze formalnie, w odniesieniu do umiastowienia, są *de facto* wsiami, o tyle te drugie są miastami. W kontekście procesu urbanizacji oba typy spełniają cechy przynależne jednostkom zurbanizowanym. Wyjątki od tej zasady w przypadku miast zdegradowanych są relatywnie nieliczne. Dawne miasta i wyodrębniające się z tej grupy miasta restytuowane nie są tylko fenomenem polskim. Licznie występują także w niektórych innych krajach Europy. Niemniej fakt, iż ośrodki obu typów są w Polsce wyjątkowo liczne, w sposób oczywisty eksponuje je jako ważny problem badań nad urbanizacją mniejszych miejscowości.

Zarówno miasta zdegradowane, jak i restytuowane mają też swoje miejsce w badaniach naukowych poświęconych rozwojowi miast w Polsce. Czynnymi ich uczestnikami są zresztą między innymi Autorzy tej książki. Z punktu widzenia badań nad osadnictwem rola miast zdegradowanych i restytuowanych podkreślana jest głównie w dwóch ujęciach. W pierwszym z nich eksponuje się je jako stały i charakterystyczny element kontinuum wiejsko-miejskiego. W drugim natomiast zwraca się uwagę na wymiar urbanistyczny w ogólnej relacji: przeszłość-teraźniejszość-przyszłość.

Na zaprezentowane powyżej, dualne widzenie kategorii *miasto/wieś* czy też *miejscowość z prawami miejskimi/miejscowość bez praw miejskich*, nakłada się szeroki obraz ujęć marginalizujących taki sposób wyjaśniania przemian urbanizacyjnych. Jego rola wynika głównie z tzw. statystycznej lub funkcjonalnej definicji miasta; często nawet nie miasta, tylko obszaru miejskiego lub zurbanizowanego. Miastem w takim przypadku jest miejscowość, która ma odpowiedni poziom zaludnienia lub po prostu pełni funkcje miejskie. Kwestia posiadania lub (i) uzyskania statusu miejskiego wynika z mierzalnej rzeczywistości, a nie do końca z precyzyjnych wymogów formalnych lub tradycji historycznych. W tym wypadku pojęcie prawa miejskiego zostaje zastąpione *de facto* czymś, co można nazwać prawem do miasta, prawem do bycia miastem (por. Lefebvre 1967).

Badania miast zdegradowanych i restytuowanych

Odnosząc się do tytułowych typów miast definiujemy je ostatecznie w następujący sposób:

- pod pojęciem miasta zdegradowanego rozumiemy w książce miejscowość, która w przeszłości posiadała prawa miejskie lub urzędowo nadany status miejski, a która współcześnie (2015 r.) formalnie jest wsią, częścią miasta lub częścią innej wsi;
- pod pojęciem miasta restytuowanego rozumiemy miejscowość, która w nieodległej przeszłości uzyskała status miasta, przy czym posiadała go co najmniej jednokrotnie w przeszłości.

Celem rozdziału w kontekście badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi w Polsce jest prezentacja wieloaspektowych problemów związanych z uwarunkowaniami ich funkcjonowania oraz uzyskiwania definicyjnego statusu. Autorzy książki miasta zdegradowane i restytuowane badają z punktu widzenia analiz geograficzno-historycznych, geograficzno-demograficznych, przestrzennych i urbanistyczno-architektonicznych, a także kulturowo-językowych, gospodarczych i geograficzno-osadniczych.

Jak już wspomniano, jednym z kluczowych elementów warunkujących istotność badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi jest fakt, iż skupiają się one na momentach granicznych (lub przejściowych) pomiędzy

formalnym bytem miejskim i nie-miejskim; w niektórych przypadkach natomiast – pomiędzy bytem formalnie upodmiotowionym i bytem formalnie zartartym w strukturze innych, większych miast (por. Krzysztofik i in. 2015 – w niniejszym tomie). Są one zarazem wyraźnym przykładem płynności koncepcji miasto-wieś, (której binarne rozumienie jest niesłabnąco stosowane w statystyce, administracji, nauce) oraz jej dziś już możliwej anachroniczności.

Z punktu widzenia geografii miast, zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych można także widzieć w kategoriach odpowiednio dezurbanizacji i inicjalnej urbanizacji. Z takim poglądem należy się jednak zgodzić wyłącznie wtedy, gdy pojęcie urbanizacji rozpatrujemy z prawno-administracyjnego punktu widzenia. Uwzględniając jednak złożoność atrybutów urbanizacji, proces instytucjonalnego umiastowienia nie zawsze jest im tożsamy w wymiarze czasowym. Skala zjawisk definiujących problem kontinuum wiejsko-miejskiego (Sokołowski 1999), ale także paleta różnych form osadnictwa zurbanizowanego w Polsce, choć formalnie niemiejskiego (Krzysztofik 2007) wskazują na znaczące niejednokrotnie rozbieżności pomiędzy miejscowością zurbanizowaną a miastem *de iure*. Rozbieżności te na osi czasu należy rozumieć zarówno w kategoriach opóźnienia umiastowienia względem urbanizacji, jak i opóźnienia degradacji formalno-prawnej względem widocznej ruralizacji czy dezurbanizacji. Z drugiej strony doświadczamy procesu „przyspieszenia” umiastowienia lub degradacji. W pierwszym przypadku prawa miejskie przyznawano niegdyś osadom nieco „na wyrost”. Ich struktura funkcjonalna nie różniła się albowiem zbyt od tej, która cechowała sąsiednie wsie rolnicze. W drugim przypadku zdarzały się zbyt „pochopne” lub motywowane politycznie decyzje o odebraniu praw miejskich. Studia i rozprawy poświęcone miastom zdegradowanym i restytuowanym wychodzą jednak daleko poza ich teoretyczne ramy wyznaczone procesami szeroko pojętej urbanizacji i umiastowienia. Współcześnie należy je widzieć co najmniej w kilkunastu ujęciach badawczych. Ujęcia te mogą mieć zarówno charakter unifikujący, jak i rozłączny względem rozważanych zagadnień. Ich wykaz prezentuje poniższe zestawienie:

1. Istota urbanizacji jako tło kształtowania się nowych miast, w tym miast restytuowanych i istota dezurbanizacji jako podstawa degradacji miast, a w niektórych przypadkach ich powstawania (wydzielanie się mniejszych miast z dezurbanizujących się większych ośrodków miejskich);
2. Miasto zdegradowane i restytuowane jako element badawczy zjawiska kontinuum wiejsko-miejskiego;
3. Degradacja miast i restytucja miast wyjaśniana w konwencji ontologicznej m.in.: systemowej, fizykalistycznej czy postmodernistycznej;
4. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciu historycznym – okres badań dotyczy wyłącznie przeszłości danego miasta i brak w nim szerszych odniesień do współczesności;

5. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciu funkcjonalistycznym lub przestrzenno-funkcjonalistycznym;
6. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciu przestrzennym, zarówno z perspektywy badań urbanistyczno-architektonicznych, jak i geograficzno-morfologicznych;
7. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciu demograficznym i społecznym, w tym uwzględniającym szersze tło badań historycznych;
8. Miasto zdegradowane i restytuowane w badaniach ich tożsamości i identyfikacji społecznej;
9. Miasto zdegradowane i restytuowane jako zagadnienia prawno-administracyjne;
10. Miasto zdegradowane i restytuowane jako element badań planistycznych i strategicznych;
11. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciach ogólnych, przeglądowych, wieloaspektowych;
12. Degradacja i restytucja jako specyficzne dyskursy kulturowe, związane z cechowaniem koncepcji „miasta” i „wsi” w sposób utrwalający dualistyczny perspektywizm i utrzymujący mechanizmy typu *othering* („innościowania”).

Badania miast zdegradowanych zlokalizowanych w Polsce nawiązujące do poszczególnych ujęć mają dość zróżnicowany dorobek. O ile część zagadnień jest już dość dobrze rozpoznana (1, 2, 4, 6, 8, 11), o tyle w pozostałych ujęciach widać dość wyraźną potrzebę dalszych badań.

Różnice uwidaczniają się także jeśli wziąć pod uwagę inny podział opracowań poświęconych omawianym zagadnieniom. Ogólnie podzielić je można na opracowania przeglądowe i problemowe oraz opracowania stanowiące tzw. studia przypadków. Nawiązując do tego podziału szczególnie niedosyt odczuwalny jest w opracowaniach poświęconych poszczególnym przypadkom. Oczywiście dostępne materiały nie zawsze pozwalają i zapewne nie pozwolą w przyszłości, na szczegółowe badania np. niektórych miast zdegradowanych w okresie średniowiecznym czy wczesnonowożytnym. Niemniej jednak brakuje też wielu studiów przypadków, których realizacja oparta byłaby na relatywnie bogatym materiale źródłowym i badawczym. Dotyczy to szczególnie restytucji i degradacji miast w XX i XXI w. Zadawalający jest natomiast postęp w zakresie opracowań opisowych.

Charakterystyczna jest także znacząca różnorodność badań. Zagadnieniami tymi zawodowo zajmują się badacze głównie ze środowisk: geograficznego, urbanistyczno-architektonicznego i historycznego. Incydentalnie problematykę tę podejmują także ekonomiści, prawnicy i socjologowie. Różnorodność badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi wychodzi na przeciw postulowanej w nauce transdyscyplinarności. Zastosowana wieloaspektowość badań wzmacnia ich integralność w zakresie lepszego zrozumienia

zagadnienia analizowanych typów miejscowości. Jest to o tyle ważne, że pozwala na wyjście poza tradycyjne kanony danej dyscypliny naukowej.

Istotność badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi podkreślają także publikacje będące dziełami awansowymi w nauce. Tu szczególną pozycję zajmuje książka W. Drobka (1999) poświęcona zdegradowanym miastom historycznego Śląska, a pośrednio także rozprawy D. Sokołowskiego (1999), M. Kuleszy (2001) i R. Krzysztofika (2008). Wykaz pozostałych opracowań podejmujących problem nowych miast powstałych w efekcie restytucji praw miejskich oraz degradacji miast prezentuje natomiast bibliografia na końcu rozdziału. Choć Autorzy nie roszczą są praw do ukazania pełnego wykazu publikacji w tym zakresie, zdecydowano się tu jednak zaprezentować wszystkie opracowania bezpośrednio nawiązujące do omawianej tematyki oraz wybrane publikacje mające z nią pośredni charakter. W tej ostatniej kwestii dobór był ograniczony i zapewne częściowo subiektywny; jego podstawową ideą było zaprezentowanie zróżnicowanych ujęć omawianych zagadnień w literaturze przedmiotu.

Miasta zdegradowane i restytuowane. Krok drugi

Miasta zdegradowane i restytuowane są tyleż interesującym, co niezwykle skomplikowanym zagadnieniem badawczym. Wbrew pozorom są także tematem aktualnym. Jak bardzo, niech świadczy fakt, że tylko w czasie kilkunastu miesięcy przygotowywania niniejszej książki aż 6¹ miejscowości przestało być miastami zdegradowanymi, uzyskując jednocześnie status miast restytuowanych.

Różnorodność dyscyplin badawczych, które podejmują zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych jest znaczna. Wykaz publikacji zamieszczony na końcu tego rozdziału oddając w znacznej mierze istotę poruszanych zagadnień; z oczywistych względów nie oddaje wszystkich aspektów omawianej kwestii i ponad wszystko wielości ujęć tego zagadnienia, tak w wymiarze ontologicznym, jak i teoretycznym czy metodologicznym. Wielość i różnorodność staje się zatem tyleż bogactwem realizowanych badań, co ich szerokim spektrum. Próbując częściowo chociaż wyjść naprzeciw zrozumieniu tej różnorodności proponujemy w tym miejscu zagłębić się w istotę zagadnienia miasta zdegradowanego i restytuowanego. Przyjęliśmy tu format autorskiej syntezy, stanowiącej pewien punkt wyjścia w rozumieniu dość niejednolitego tła omawianych zagadnień. Synteza ta została podzielona na dwie części. Pierwsza z nich poświęcona jest kwestii degradacji miast i miastom zdegradowanym. Druga skupia się natomiast na zagadnieniu restytucji miast i miast restytuowanych.

¹ Chocz i Stopnica w 2015 r. oraz Jaraczewo, Lubycza Królewska, Siedliszcze i Urzędów w 2016 r.

O degradacji miast i miastach zdegradowanych

Definiując istotę miasta zdegradowanego, pojęciem tym określa się w książce miejscowość, która w przeszłości posiadała prawa miejskie, a współcześnie jest formalnie wsią.

Podstawowym problem powyżej definicji jest przede wszystkim poprawność stwierdzenia *miasto zdegradowane*. Problemowość ta wynika co najmniej z dwóch bardziej ogólnych kwestii.

Po pierwsze wynika z prostej konstatacji, że jeśli miasto jest prawnie zdegradowane to już w tym momencie nie jest to miasto. Bez wątpienia bardziej poprawne jest sformułowanie *wieś o tradycjach miejskich* czy *miejscowość pozbawiona praw miejskich*. Stając jednak w obronie sformułowania *miasto zdegradowane* należy podkreślić, że zwłaszcza w badaniach naukowych ważnym atrybutem jest widzenie nieco szerszego tła poznawczego, w tym przypadku obejmującego także pewien okres istnienia miasta tuż przed degradacją prawno-administracyjną. Inną kwestią jest wyjątkowa niezgodność określenia *miasto zdegradowane* wobec rzeczywistości i faktycznego stanu rozwoju miejscowości, a ponad wszystko tendencji prorozwojowych. Odebranie praw miejskich Tarnogrodowi (aczkolwiek na życzenie mieszkańców, por. Nietyksza 1986), jednemu z największych miast XIX-wiecznej Polski, w żaden sposób nie spowodowało przecież jego regresu.

Drugim problemem jest utożsamianie sformułowania *miasto zdegradowane* z miastem zdegradowanym w znaczeniu wyłącznie przestrzenno-wizerunkowym. Degradacja jest w tym przypadku synonimem dereliktowości przestrzeni, jej zniszczenia, dewastacji infrastruktury. Oczywiście nakładanie się obu zjawisk – degradacji prawno-administracyjnej jako efektu degradacji przestrzennej miasta – nie było w przeszłości przypadkiem odosobnionym.

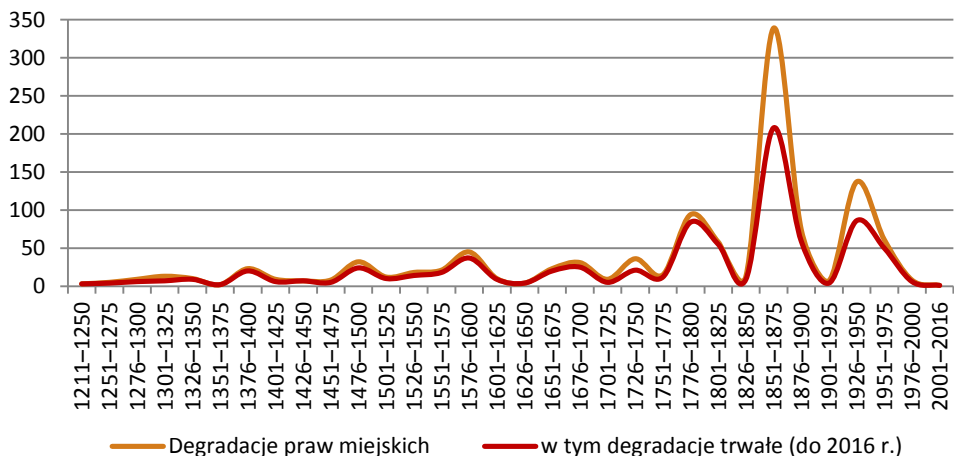
Powyższe rozważania kierują dyskusję na temat miast zdegradowanych w jeszcze inną stronę. Otóż pojęcie miasta zdegradowanego jest czym innym przy rozważaniach geograficznych dotyczących współczesności (co najmniej od końca XX w.), a czym innym w tematyce miejskiej podejmowanej z punktu widzenia geografii historycznej. Dualizm ten wynika z natury przemian osadniczych i roli miast we współczesnej przestrzeni geograficznej. Dziś degradują się raczej przestrzenie miejskie, nie miasta. W każdym, nawet najbardziej doświadczonej problemami mieście, takim jak Bytom czy Wałbrzych, istnieją przestrzenie niezdegradowane – wręcz przyciągające. Dotyczy to także miast małych. Najczęściej zatem wobec większych ośrodków stosujemy pojęcie miasta problemowego, kryzysu wielkiego miasta, miasta kurczącego się. W tych najmniejszych doświadczamy z kolei procesu wieloaspektowej ruralizacji czy depopulacji. W rzeczywistości geograficznej obraz ten oczywiście nie jest tak czarno-biały. Niemniej jednak, inaczej degraduje się współcześnie duże miasto

w konurbacji katowickiej, a inaczej świętokrzyskie Działoszyce czy podlaski Suraż.

Wracając do pojęcia miasta zdegradowanego *de iure* w Polsce należy zauważyć, że zjawisko to ma już blisko 800-letnią metrykę (ryc. 1). Akty pozbawienia praw miejskich miały miejsce już w pierwszej połowie XIII w. Były stałym elementem przemian miejskiej sieci osadniczej w każdym następnym stuleciu. Niewątpliwie jednak to, co zwraca uwagę szczególnie, to silna nierównowaga czasowa zjawiska z maksymalnym natężeniem w latach 1850–1875 oraz nieco niższym w latach 1900–1975 (ryc. 1, tab. 1).

Bezwzględnie proces degradacji prawno-administracyjnej miast należy zatem utożsamiać przede wszystkim z czynnikiem przejścia od gospodarki feudalnej opartej o lokalne funkcje usługowo-handlowe do gospodarki kapitalistycznej z silnie zaakcentowaną rolą przemysłu, transportu kolejowego i usług wielkoskalowych. W przypadku większej części współczesnego terytorium Polski bardzo ważnym czynnikiem było także silne przegęszczenie miast, które dawno zatraciły możliwości realnego funkcjonowania nawet w warunkach gospodarki feudalnej. Wiek XIX był szczytowym okresem procesu korygowania statusu miast w nawiązaniu do nowych realiów gospodarczo-społecznych. Proces ten *de facto* rozpoczął się już w XVIII w. na obszarze Śląska anektowanego przez Prusy, kiedy to z sieci miast wyłączono formalnie znaczną część małych miast, zmieniając ich status na wsie targowe (reformacja z 1742 r.). Kontynuacją tych działań były decyzje władz zaborczych z przełomu XVIII/XIX w., kiedy to poprzez specjalne akty (np. Nowy Śląsk) czy też w efekcie unifikowania tzw. miast bliźniaczych (m.in. w Wielkopolsce) czy w końcu poprzez niezaliczanie do urzędowych zbiorów miast (wszystkie państwa zaborcze) pozbawiono statusu miejskiego dalsze kilkadziesiąt miejscowości.

Najbardziej znaną korektą liczby formalnie istniejących miast była ta związana z pozbawieniem przez władze carskie statusu miejskiego 336 miast Królestwa Polskiego (1869–1870). Ten w istocie kontrowersyjny w wielu przypadkach akt stanowił jedno z największych tego typu zaplanowanych przedsięwzięć w dziejach Polski i Europy. Jego kontrowersyjność wynika co najmniej z dwóch zasadniczych faktów. Po pierwsze, o czym już wspomniano, wiele miejscowości prawnie zdegradowanych wykazywało się tendencjami prorozwojowymi; w każdym razie stanowiły one ważne zworniki lokalnego życia społeczno-gospodarczego w najbliższej okolicy. Nie tylko spełniały one wszystkie ówczesne kryteria „bycia miastem”, ale czyniły to niejednokrotnie w wymiarze większym niż niektóre ośrodki, które prawa miejskie posiadały (Nietyksza 1986). Po drugie, rygorystyczność aktów prawnych z lat 1869–1870 podkreśla ogólny obraz niedopasowania zbioru miast, którym odebrano prawa miejskie, wobec tych, które ich do dzisiaj nie odzyskały (ryc. 1). Ta ostatnia grupa zresztą stale maleje.

Ryc. 1. Akty odebrania praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 1. Akty odebrania praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016

Okres	Obszar	Liczba degradacji
III Rzeczpospolita (po 1889)	współczesne granice RP	1
Polska Rzeczpospolita Ludowa (1944–1989)	współczesne granice RP	137
II wojna światowa (1939–1945)	współczesne granice RP	3 ²
III Rzeczpospolita (1918–1939)	II RP	43 / 481
W tym reforma 1933/34 w woj. płd.	II RP	12 / 127 ³
W tym reforma 1933/34 w woj. wsch.	II RP	7 / 296 ⁴
Pozostałe	II RP	28
Zabór rosyjski (1772–1918)		
– Królestwo Polskie (1815–1918)	KP	366
– w tym reforma 1869/70	KP	336
– Ziemie Zabrane (1807–1915) ⁵	współczesne granice RP	14
Zabór austriacki (1772–1918)	zaboru austriackiego	37
Zabór pruski (1772–1918)	zaboru pruskiego	39
Księstwo Warszawskie (1807–1815) z okresem wojen napoleońskich 1803–1815 (zabory pruski i austriacki)	KW w granicach z 1809–1815	ok. 27
Prusy właściwe (1743–1945)		
– w tym reforma 1742	współczesne granice RP	47
I Rzeczpospolita (do 1800)	współczesne granice RP	32
		339

Źródło: opracowanie własne.

² Dotyczy permanentnych degradacji. Tymczasowe pozbawienia praw miejskich miasta przez okupanta, uchylone po 1944 przez administrację polską nie zostały uwzględnione.

³ Zdegradowano 12 jednostek pełniących funkcje gmin miejskich (o różnorodnym statusie – miast, miasteczek a nawet wsi). Równocześnie 127 gmin wiejskich na prawach miast (14) i miasteczek (113) utraciło historyczny identyfikator miejskości.

⁴ Zdegradowano 7 gmin miejskich oraz 296 jednostek w gminach wiejskich: 293 miasteczka, 2 miasta i 1 osadę miejską.

⁵ Obwód białostocki, gubernia grodzieńska.

W porównaniu z reformą z lat 1869–1870, mniej znana jest reforma administracyjna w II Rzeczypospolitej (głównie w Galicji i na Kresach Wschodnich), a która miała miejsce w latach 1933–1934. Przeprowadzona jako *reforma gminna* na obszarze byłych zaborów pruskiego i austriackiego w celu utworzenia jednolitej struktury gminnej dla całej Polski⁶ (wprowadzenie podziału na miasta i gminy zbiorowe według wzorca obowiązującego na obszarze b. Królestwa Polskiego i Kresów Wschodnich), „korekta” ta pozbawiła zarazem historycznego wyznacznika miejskości 139 miejscowości na obszarze Galicji (woj. krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie):

- 12 gmin miejskich (na prawach miast, miasteczek bądź wsi);
- 14 jednostkowych gmin wiejskich na prawach miast;
- 113 jednostkowych gmin wiejskich na prawach miasteczek;

Natomiast na obszarze Kresów Wsch. (woj. nowogródzkie, poleskie, wileńskie, wołyńskie i część białostockiego) wyznacznika miejskości pozbawiono:

- 7 gmin miejskich;
- 293 miasteczka, 2 miasta i 1 osadę miejską w zbiorowych gm. wiejskich.

Łącznie z reformą, praw miejskich pozbawiono także 19 miast w b. zaborze pruskim i jedno na obszarze b. Kongresówki. W sumie przemiany z lat 1933–1934 usankcjonowane przez władze polskie zdegradowały 461 miejscowości o historycznie uwarunkowanym charakterze miejskim (a biorąc pod uwagę także tzw. *osady miejskie* – 722 ośrodki), czyli stanowczo więcej niż często demonizowana reforma carska z 1869–1870 (por. Dymitrow 2015 – w niniejszym tomie).

Na szczególną uwagę zasługuje przeprowadzona przez polską administrację w latach 1945–1947 degradacja ok. 60 miast położonych na tzw. Ziemiach Odzyskanych (Spórna et al. 2015, s. 417 – w niniejszym tomie). Epizod ten, szczególnie przy uwzględnieniu równoczesnych zachowań wielu innych miast oraz nadań praw miejskich niektórym nowym miejscowościom, wyraźnie akcentuje jak zawile mogą być losy miast w okresie powojennym. Ponieważ losy te były ściśle powiązane ze sformalizowaną, choć wielce doraźną praktyką etykietowania miejscowości jako miast lub nie-miast, zmiany powojenne na podłożu administracyjnej klasyfikacji dobrze naświetlają ulotność fenomenu degradacji, przez co poświęćmy im nieco więcej uwagi.

Jak wiadomo, Polska przejęła z obszaru Niemiec i Wolnego Miasta Gdańsk w całości (w sensie integralności terytorialnej) 301 historycznych miast, w tym kilka nowych, utworzonych podczas trzydziestolecia – Witnica i Cieplice Śląskie-Zdrój (1935), Krzyż (1936) czy Brochów (1939). Były to miasta o różnej wielkości – od liczącego w 1939 r. 630 tys. mieszkańców Wrocławia do malutkiej (637 mieszkańców) Miedzianki (por. Szymytkie i in. 2015 – w niniejszym tomie) – i o różnym stanie zniszczeń wojennych (por. Dawidejt-

⁶ Nie objęła woj. śląskiego, gdzie do II wojny światowej utrzymał się podział na miasta i gminy jednostkowe.

Drobek, Drobek 2015 – w niniejszym tomie). W pierwszej kolejności – w 1945 r. – zdegradowano 30 miast⁷ (GUS, 1946), te doszczętnie zdewastowane i/lub niemal całkowicie wyludnione (por. Grabski 1960). Były to głównie miasteczka małe, których ograniczona pojemność nie przesądzała bynajmniej o ich miejskiej przyszłości. Połowa z nich jeszcze przed wojną liczyła poniżej 2000 mieszkańców (poza wspomnianą Miedzianką, np. Strupina – 711, Otyń – 926, czy Dobromierz – 1094). Niektóre miasta, które postanowiono zdegradować „od ręki” były jednak większe, np. Bobolice, będące przed wojną większe niż 175 innych miast niemieckich, które później przypadły Polsce. Kolejne 26 miast przetrwało nieco dłużej – do połowy 1946 roku⁸; nie udało się próba ich odpowiedniego zaludnienia, aby usprawiedliwić miejski tytuł, np. Dąbrówno liczyło nadal tylko 427 mieszkańców, Chobienia – 338, Trzebiel – 260, Krzystkowice – 213, a Brody – tylko 186. Ostatnie dwa miasta w omawianej grupie zdegradowano dopiero w 1947 r. – Brójce (807 mieszkańców) i licząca 182 mieszkańców Górzycy⁹, której stosunkowo „długotrwały” byt ma wydzźwięk kuriozalny (por. tab. 8, s. 417).

Równie – o ile nie więcej – kuriozalna wydaje się decyzja utrzymania przy prawach miejskich dziesiątek innych liliputowych „miast”, w tym 28 poniżej tysiąca mieszkańców i 11 poniżej 600 – np. Węgorzyno (348), Dobrzany (342), Ińsko (296), Cedynia (286) czy Lędyczek (266). Kuriozum sytuacji polega na równoczesnej degradacji wielu większych miast, szczególnie tych o stosunkowo dobrze zachowanej tkance architektonicznej, np. Barda (2891), Zawidowa (2405), Chełmska Śląskiego (2299), Czerniny (1860), Leśnej (1632) czy Srebrnej Góry (1604). Wyrządzona szkoda polegała głównie na tym, że jakkolwiek jednostkom stanowiącym siedziby gmin (Bardzie, Zawidowowi, Leśnej i 23 innym miejscowościom¹⁰) status miasta udało się w późniejszych latach odzyskać, sytuacja jednostek nie stanowiących siedzib gmin wydaje się „przeigrana” (Chełmsko Śląskie, Czernina, Srebrna Góra, Uraz, Sułów i inne), mimo nie brakujących inicjatyw oddolnych. Zachowanie praw miejskich większości najmniejszych miejscowości po wojnie odbyło się najwyraźniej w trybie

⁷ Banie, Barciany, Bledzew, Bobolice, Bobrowice, Czerwieńsk, Dobromierz, Dryfort (*Srokowo*), Frombork, Fyrląd (*Korfantów*), Gardeja, Lubniewice, Melzak (*Pieniężno*), Miedzianka, Miłakowo, Miłomłyn, Młynary, Nowogród Bobrzański, Otyń, Przewóz, Pszczew, Rudna, Słońsk, Sońnicowice, Strupina, Sułów, Szurgoszcz (*Skorogoszcz*), Toruń Lubuski (*Torzym*), Widuchowa i Zalewo oraz prawobrzeżna dzielnica Mużakowa – Lubanica (*przyszła Łęknica*).

⁸ Biskupiec (Pomorski), Brody, Brzeg Dolny, Chobień (*Chobienia*), Czernina, Dąbrówno, Kisielice, Krzystkowice, Leśna, Lewin (Kłodzki), Lubrza, Pasym, Polkowice, Przemkowo (*Przemków*), Srebrna Góra, Szunów (Świerzawa), Szepepel (*Sępopol*), Szymbork (*Sulików*), Szymrych (*Chełmsko Śląskie*), Traby (*Trzebiel*), Uraz, Warta (*Bardo*), Wąsosz, Wielbark, Winiec (*Wińsko*) i Zawidów oraz prawobrzeżna dzielnica m. Forst – Barść (*przyszłe Zasieki*).

⁹ Wykaz miast na obszarze Ziemi Odzyskanych (Poznań. Dziennik Wojew. z dn. 22.02.1947 r., Nr 6, Poz. 74).

¹⁰ Bardo (1969 r.), Bobolice (1958 r.), Brzeg Dolny (1954 r.), Czerwieńsk (1969 r.), Frombork (1959 r.), Kisielice (1986 r.), Korfantów (1993 r.), Leśna (1962 r.), Lubniewice (1994 r.), Łęknica (1969 r.), Miłakowo (1998 r.), Miłomłyn (1998 r.), Młynary (1984 r.), Nowogród Bobrzański z Krzystkowicami (1988 r.), Pasym (1997 r.), Pieniężno (1973 r.), Polkowice (1967 r.), Przemków (1959 r.), Sępopol (1973 r.), Sońnicowice (1996 r.), Świerzawa (1984 r.), Torzym (1993 r.), Wąsosz (1984 r.), Zalewo (1987 r.) i Zawidów (1969 r.).

„na wyrost”, których większość nadal jest najmniejszymi miastami Polski (Nowe Warpno, Szlichtyngowa, Suchań, Moryń, Cedynia i inne)¹¹, a niektóre – np. Ińsko czy Suchań – wręcz błedną przy okazałości niszczących dawnych „miast-perel” takich jak Chełmsko Śląskie (por. Murzyn, Gwosdz, 2003; Dawidejt-Drobek, Drobek 2015 – w niniejszym tomie). Ówczesna decyzja utrzymania ich przy prawach miejskich wydaje się z perspektywy czasu niemałym nadużyciem. Zapewne można tu wymienić Prusice (505 mieszkańców w 1946 r.) czy Boleszkowice (630) – oba zdegradowane zresztą w późniejszych latach, choć najbardziej rzuca się w oczy notoryczny kazus Lędyczka.

Lędyczek (*Landeck in Westpreußen*) jeszcze pod rządami Niemiec był jednym z najmniejszych miast Rzeszy (w 1939 r. liczył 1010 mieszkańców); także po wojnie przy niewielkiej ludności (266) i zupełnym braku przemysłu stał się najmniejszym miastem Polski i jednym z najmniejszych w Europie (fot. 1C). Paradoksalnie, jedynym atutem Lędyczka był właśnie jego mikroskopijny status – ewenement, który na początku lat 70. zaowocował nawet współpracą z Warszawą, która – jako miasto największe – objęła Lędyczek patronatem (Szalbierz 2013). Niejednak, status miasta Lędyczka zlikwidowano odgórnie i – jak to w owych czasach bywało – bez uprzedzenia, w związku z reformą gminną w 1973 r. Mimo pewnego sentymentu jakim można darzyć Lędyczek, jego przetrwanie tak długo przy zupełnym braku funkcji miastotwórczych i bardzo małej liczbie ludności (500 w latach 70.) nasuwa myśl o serii omyłek proceduralnych. Obecnie dyskurs z najlepszych czasów Lędyczka znów się pojawia: „Przywrócenie Lędyczkowi praw miejskich miałoby wielki wydźwięk promocyjny, bo Wielkopolska miałaby na swoim terenie najmniejsze miasto w Polsce, a może i w Europie” (M. Rapta, radny Gminy Okonek z Lędyczka; Szalbierz 2013), choć jego realizacja – nawet w dobie coraz bardziej liberalnych postaw wobec fenomenu restytucji – wydaje się mało prawdopodobna.

Powracając do sytuacji tuż po wojnie, w nowych granicach Polski znalazło się także pięć prawobrzeżnych części przeciętych granicą na Odrze i Nysie Łużyckiej miast: Zgorzelec (część Görlitz), Słubice (część Frankfurtu), Łęknica (część Mużakowa lub *Muskau*¹²), Barść (część Forst, obecnie wieś Zasięki) oraz „tajemniczy” Przybrzeg (część Fürstenberg an der Oder¹³) – tajemniczy, bo prawy brzeg Fürstenberga nie był nigdy zabudowany. Wszystkie pięć jednostek uznano po wojnie za miasta. Poza permanentnie aktywowanymi („polskimi”) Zgorzelcem i Słubicami, do 1946 roku utrzymała się jedynie licząca 110 [sic] mieszkańców Barść – wówczas najmniejsze miasto Polski. Nikłe zainteresowanie repatriantów, ograniczenia związane z niestabilnym położeniem w strefie przygranicznej oraz problem natury technicznej związany z kanaliza-

¹¹ Wyjątek stanowi tu kariera Polkowic, awansujących z liczącej w 1946 r. 646 mieszkańców miejsciny do liczącej w 2015 r. prawie 23 tys. mieszkańców siedziby powiatu. Można tu też wymienić Brzeg Dolny (prawie 13 tys.).

¹² Łęknica (znana w latach 1945–1946 jako *Lubonica*), to dawna wieś Lugnitz, którą podczas międzywojnia włączona do Mużakowa.

¹³ Historyczne miasto Fürstenberg an der Oder jest od 1961 częścią przemysłowego miasta Eisenhüttenstadt.

cją „miasta” przyczyniły się do jego wymarcia. Mimo planów odbudowy miasta na 5000 mieszkańców i ulokowaniu w nim Urzędu Gminy Brody¹⁴, Zasięki pozostają małą wsią o dziwacznie szerokich ulicach i wyszczerbionych modernistycznych latarniach oświetlających nieistniejący już Horst Wesselpatz. W przeciwieństwie do Zasiiek, mużakowska Łęknica nabrała impetu, awansując do statusu osiedla w 1956 r. i statusu miasta 13 lat później.

Polskie władze nadały także status miasta kilkunastu niemieckim miejscowościom, które dotychczas statusu miasta nie posiadały. W grupie tej znalazły się duże ośrodki przemysłu ciężkiego Biały Kamień (18 717 mieszk. w 1946 r.) i Sobięcín (12 156) – oba włączone do Wałbrzycha w 1951 r. – oraz mniejsze ośrodki przemysłowe takie jak Cybinka, Zbąszynek i Rychwałd (późniejsza Bogatynia, jedyne miasto Polski w granicach historycznej Saksonii). Mało znane jest nadanie w 1945 r. praw miejskich Wydminom (jako miasto przetrwały niecałe trzy miesiące) oraz Kamieńcowi Ząbkowickiemu. Mimo, że Kamieniec Ząbkowicki miastem był tylko jeden rok, fakt „powrotu do miejskości” eksploatawny jest obecnie (2015 r.) przez radę gminy, wszczynającą starania o nadanie gminie statusu miasta. Poza Kamieńcem Ząbkowickim, prawa miejskie w 1945 r. nadano także czterem uzdrowiskom górskim – Świeradowowi, Kudowie, Polanicy i ponad dziesięcioletniemu Szczawnu, oraz trzem innym jednostkom o charakterze sanatoryjnym – Obornikom Śląskim, Międzyzdrojom i Dziwnowowi. Do miast po wojnie zaczęto także zaliczać Ustkę.

Interesujący casus Ustki wynika z faktu, iż swoją formalną miejskość uzyskała poprzez bezprawną „uzurpację”. W związku z obchodami 70 rocznicy „nadania praw miejskich” odkryto, że Ustka praw miejskich nigdy nie otrzymała. Nie udało się znaleźć żadnego dokumentu potwierdzającego ten fakt, a przyjmowana dotychczas data 22 marca 1935 okazała się zaledwie datą wydania rozporządzenia do ustawy o ustroju gmin, które nie przesądzało o decyzji o nadaniu praw miejskich¹⁵. Wystąpienie z wnioskiem do premiera o nadanie Ustce praw miejskich stało się sensacją. Jednakże, MSWiA po przeprowadzonej analizie przepisów stwierdziło, że Ustka prawa miejskie posiada od przynajmniej 1 lipca 1976 r.

O ile władzom Ustki udało się uniknąć wznawiania praw miejskich, o tyle z wnioskiem o ich przywrócenie wystąpił w 2003 r. Dziwnów, ponieważ jego powojenny miejski byt trwał niecałe 3 lata. Utracił je już w 1948 r., równocześnie z Dąbiem i Podjuchami, umiastowionymi przez władze polskie z zupełnie innych względów. W 1939 r. Dąbie (miasto o historii sięgającej XIII wieku) i osiedle Podjuchy zostały włączone w granice tzw. Wielkiego Miasta Szczecina (*Großstadt Stettin*). W 1945 r. brak łączności i komunikacji z lewobrzeżną częścią Szczecina (wszystkie mosty kolejowe i drogowe na Odrze były zburzone) spowodowały, że Dąbie i Podjuchy zostały z konieczności przyłączone do po-

¹⁴ Uchwała Rady Gminy Brody Nr XIII/116/95 z dnia 28 grudnia 1995.

¹⁵ Ustka (niem. *Stolpmünde*) nie występuje np. jako miasto w *Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich* z 1939 r.

wiatu gryfińskiego i skazane na samodzielność: w przypadku Dąbia – na ponowną, w przypadku liczących zaledwie 511 mieszkańców Podjuch – na wymuszoną. Jeszcze inną ścieżkę losu prezentują pobliskie Police (również włączone w obręb Wielkiego Szczecina w 1939 r.), których powojenną odbudowę i rozwój opóźniło istnienie tzw. „Enklawy Polickiej”, obszaru utworzonego przez wojska radzieckie i wyłączonego spod administracji polskiej. Na obszarze enklawy pracowało 20 tys. jeńców niemieckich. Dopiero po jej zlikwidowaniu jesienią 1946 obszar został udostępniony dla osadników polskich, co umożliwiło restytucję Polic. Do grupy omawianych miast można także zaliczyć Pruszcz Gdański, który analogicznie – choć jako wieś – włączono do Hanzeatyckiego Miasta Gdańska z dniem 1 kwietnia 1942 r. (niektóre źródła błędnie podają 1942 jako rok nadania Pruszczowi praw miejskich, mimo że była to „klasyczna” inkorporacja)¹⁶, a dopiero w 1945 r. został zaliczony przez władze polskie w poczet miast.

Omawiając zmiany w umiastowieniu Polski powojennej, warto przypomnieć dekret PKWN z 21 sierpnia 1944 r. o trybie powoływania władz administracji ogólnej, zakładający że wszelkie zmiany w podziale administracyjnym wprowadzone przez okupanta winne zostać uchylone¹⁷. Opublikowanie dekretu wprowadziło szereg niejasności w odniesieniu do miast zlikwidowanych podczas wojny przez Niemców, m.in. problem wiernego odtworzenia stanu faktycznego konfrontując go z obowiązującym stanem prawnym. I tak więc zniesione podczas wojny miasta Dąbrowa Grodzieńska, Kleszczele, Sokoły, Suchowola, Tykocin i Krynki (por. Zaniewska i in. 2015 – w niniejszym tomie)¹⁸ przetrwały sztucznie w prawodawstwie polskim jako „miasta” aż do 1 stycznia 1951¹⁹, mimo że nie były zaliczane do miast w oficjalnych statystykach powojennych (por. Roczniki Statystyczne GUS-u z 1947, 1948 i 1949, także w lokalnej dokumentacji, wg których do miast przejściowo nie zaliczano również Drohiczyzna, Brańska i Wysokiego Maz.^{20,21}). Identyczne formalnoprawne „opóźnienie” (o 10 lat) dotyczyło również scalenia w 1941 r. roku Golumbia z Dobrzyniem nad Drwęcą oraz sformalizowania w 1949 r. umiastowionych 9 lat wcześniej Kuluszek (por. Srokowski 1948). Siłą mocy dekretu z 1944 r. przywrócono również zdegradowane podczas wojny Dubienkę i Janów Podlaski, tylko po to aby zdegradować je ponownie dwa lata później. Z podobnych względów nie uhonorowano też praw miejskich restytuowanego przez Niemców Ulanowa (miasto zdegradowane przez Polaków podczas reformy 1933–

¹⁶ Amtsblatt des Reichsstatthalters in Danzig-Westpreussen, Nr. 14/1942, 8.04., poz. 475. Gebietserweiterung der Hansestadt Danzig.

¹⁷ Dz.U. 1944 nr 2 poz. 8, Art. 13.

¹⁸ Kleszczele w 1941 r., pozostałe miasta w 1944 r. (Srokowski, 1948). Publikacja nie podaje faktycznej daty zniesienia statusu miejskiego Krynki ponieważ uszeregowana jest według obowiązujących powiatów, natomiast Krynki do 1944 roku znajdowały się w powiecie grodzieńskim, i dopiero w 1944 roku – jako miasto – znalazły się w powiecie sokólskim.

¹⁹ Dz. U. z 1950 r. Nr 51, poz. 472.

²⁰ Pismo Starosty Powiatowego w Bielsku Podlaskim do Urzędu Wojewódzkiego (Wydział Ogólny) w Białymstoku (Nr O.Org.1-3545 z 14.3.1945 r.) z dnia 29 marca 1945.

²¹ Starostwo Powiatowe Bielsk Podlaski, Podział adm. powiatu 1945, sygn.100/str_022.

1934) i umiastowionego podczas wojny Jabłonowa Pomorskiego (doszło do tego dopiero w 1962 r. po siedmioletniej „inkubacji” pod mianem osiedla), mimo że równocześnie usankcjonowano przywrócony podczas wojny status miasta Zaniemyśla (fot. 1H, który jednak zlikwidowano ponownie w 1948 r.) oraz zniesiony przez okupanta status miejski Bełza i Uhnowa (te ostatnie odstąpiło później Związkowi Radzieckiemu w ramach notorycznej umowy o zamianie granic z 1951 r., odzyskując równocześnie miasto Ustrzyki Dolne). Jedynym zdegradowanym przez władze polskie miastem na obszarze „ziem dawnych” bez formalnej ingerencji w jego status prawny przez Niemców było Miasteczko Śląskie; ponadto do Łodzi włączono Rudę Pabianicką. Łącznie na obszarze „ziem dawnych” zdegradowano w latach 1945–1948 siedem miast, restytuowano jedno (Dynów) i utworzono jedno (Stalową Wolę). W roku 1947 zrealizowano także zaległą ustawę śląską z 1939 r. o nadaniu ustroju miejskiego gminom wiejskim Nowy Bytom, Ruda, Szopienice, Świętochłowice i Piekary Śląskie²², do którego nie doszło na skutek wybuchu wojny.

Ostatnie incydentalne akty formalnej zamiany miast na wsie miały miejsce na początku lat 50. XX w. na Śląsku (Prusice) oraz na początku lat 70. w Polsce północno-zachodniej (Boleszkowice, Miasteczko Krajeńskie – fot. 1D, wspomniany wcześniej Lędyczek i – efemerycznie – Sulmierzyce). W latach 70. przeprowadzono także ostatnie masowe degradacje miast w trybie inkorporacji do sąsiednich miast.

Proces utraty praw miejskich w wyniku przyłączenia jednego miasta do drugiego – niezależnie od procesu formalnej zamiany miast na wsie – trwa od co najmniej średniowiecza. Literatura przedmiotu (por. Drobek, Sokołowski, Krzysztofik, Dymitrow) nie zawsze traktuje tego zjawiska jednak w kategoriach degradacji miasta. Ostatecznie bowiem miasto nie traci i nie traciło swojego statusu, a jedynie samodzielność administracyjną. Mieszkańcy nadal są „mieszczanami”. Zamieszkują w mieście. W wielu przypadkach integracja ta miała wręcz charakter nobilitacji. Na przykład wtedy, gdy włączano karłowate miasteczko do dużego ośrodka metropolitalnego (kazuś prawobrzeżnych XVIII-wiecznych miasteczek podwarszawskich i podpoznańskich, czy współcześnie przypadek byłego miasta Wesoła). Ostatecznie zatem dotychczasowe samodzielne miasto staje się dzielnicą miasta, a nie wsią. Jednak zjawiska te nie miały zawsze tak jednoznacznego charakteru. W wielu przypadkach, zarówno w przeszłości jak i współcześnie, procesy integracji administracyjnej powodowały społeczny sprzeciw (np. głośny przykład Bnina dążącego do wydzielenia się z miasta Kórnik). Do wielu aktów integracyjnych nie doszło; inne dokonane, szybko spotkały się z kontrakcją skutkującą ponownym uzyskaniem samodzielności administracyjnej.²³

²² W przypadku Piekar Śląskich, mimo że ich charakter prawny nie został jeszcze ustalony, GUS spisał je jako miasto w pierwszym spisie sumarycznym z 1946 r.

²³ Zarządzenie Wojewody Śląsko-Dąbrowskiego z dnia 13 lutego 1947 r. w sprawie wykonania ustawy śląskiej z dnia 10 lipca 1939 r. o nadaniu ustroju miejskiego gminom wiejskim: Nowy Bytom, Ruda, Szopienice i Świętochłowice powiatu katowickiego oraz gminie Piekary Śląskie powiatu tarnogórskiego.

Fot. 1. Widoki z „miast-ciekawostek” w kontekście zjawisk degradacji i restytucji w Polsce

Objaśnienia: A – Bnin; B – Gniewoszów-Granica (dom na pograniczu); C – Łędyczek; D – Miasteczko Krajeńskie; E – Modrzejów; F – Niwka; G – Wierzbnik; H – Zaniemyśl.

Autorzy: fot. 1A-E i G-H – M. Dymitrow; fot. 1F – T. Spórna.

Z tego punktu widzenia dzielnice miejskie, posiadające w przeszłości prawa miejskie, nie muszą być koniecznie traktowane jako miasta zdegradowane. Od tej zasady istnieją jednak wyjątki. Dotyczą one przypadków przyłączenia jednego miasta (miasto przyłączane) do drugiego (miasto przyłączające) i późniejszej utraty praw miejskich przez miasto przyłączające (np. Kamionka czy Raków). Przestrzenia formalnie wiejską stają się oba dawne miasta. Zaznaczyć jednak należy, że w niemal każdym przypadku wsią było także miasto przyłączane. Miasto przyłączane z reguły było ośrodkiem podrzędnym, mniejszym niż miasto przyłączające. W tym miejscu należy też wspomnieć o „wsiach-zlepieńcach”, takich jak np. Gniewoszów-Granica (fot. 1B). Zlepieńiec ten powstał po II wojnie światowej na skutek zintegrowania obszaru dwóch wsi, posiadających do 1870 r. status miast. „Wsie-zlepieńce” są zjawiskiem niezwykle rzadkim. Wynika to z faktu, iż nawet mniejsze miejscowości dążą do samodzielności administracyjnej (statusu sołectwa).

Równie rzadkim zjawiskiem są miasta utworzone z integralnych części innych miast na skutek zmian granic politycznych (można to nazwać „narzuconą ekskorporacją-cum-restytucją”). Dwa znane przykłady tego zjawiska to Ciechanowiec-Nowe Miasto i Drohiczyń-Ruska Strona (por. Szmytkie i in. 2015 – w niniejszym tomie), oba odłączone od miast macierzystych na przełomie XVIII/XIX w. W tym specyficznym kontekście nasuwa się myśl, czy pozbawienie ich praw miejskich w końcu XIX w. należy traktować jako degradację właściwą, czy jako (tymczasową) degradację części miasta macierzystego.²⁴

Innym zjawiskiem z kolei jest kazus Wierzbnika (fot. 1G), miasta zdegradowanego w 1870 r. i restytuowanego w 1916 r., który, po włączeniu do niego Starachowic Fabrycznych w 1939 r., stopniowo zatracił swoją nadrzędność historyczno-prawną względem Starachowic na skutek ekspansji tych drugich i sukcesywnej zmiany nazwy całego organizmu miejskiego – via *Starachowice-Wierzbnik* (1939) – na *Starachowice* (1949). Zanik zewnętrznej tożsamości toponimicznej Wierzbnika powoduje jego częste traktowanie jako miasta „zdegradowanego-inkorporowanego”. Formalnie jednak jest to przykład miasta „restytuowanego-inkorporującego”.

Jakkolwiek Wierzbnik stanowi obecnie maleńką enklawę (starówkę) na obszarze rozległych Starachowic (liczy zaledwie 1,4 tys. mieszkańców w obrębie 50-tysięcznego miasta), diametralnie inaczej prezentuje się sytuacja Dobrzynia nad Drwęcą. Będąc również miastem zdegradowanym (w 1870 r.) i restytuowanym (w 1919 r.), Dobrzyń nad Drwęcą został połączony z sąsiednim Golubiem podczas II wojny światowej (scalenie władze polskie sformalizowały dopiero w 1951 r.). Mimo, że Golub praw miejskich nigdy nie utracił, jest on obecnie prawie 6 razy mniejszy (ok. 1,8 tys. mieszkańców) od Dobrzynia (ok.

²⁴ Ciechanowiec-Nowe Miasto powrócił w 1938 r. do Ciechanowca, natomiast Drohiczyń-Ruska Strona pozostaje nadal odrębną częścią względem Drohiczyń; obecnie jest wyludnionym przysiółkiem wsi Bużyska.

10,8 tys. mieszkańców). Jest to ciekawy przykład nieprzewidywalnych efektów degradacji i restytucji na lokalne układy osadnicze.

Jeszcze innym przypadkiem jest sytuacja kiedy to do prawnie istniejącego miasta zostaje przyłączona miejscowość posiadająca w przeszłości prawa miejskie (np. Głusk i Wieniawa do Lublina, Grocholice do Bełchatowa, Kromolów do Zawiercia, Denków do Ostrowca Świętokrzyskiego, Mrzygłód do Myszkowa, czy Modrzejów i Niwka do Sosnowca). Ma miejsce wtedy dość swoiste „odnowienie miejskości”, ale już w ramach innej jednostki miejskiej. W dodatku *ad hoc* jest to umiastowienie na poziomie jedynie dzielnicy miejskiej. Dość kuriozalnym przypadkiem w dziejach formowania się sieci miast polskich był natomiast kazus Niwki, która jako zdegradowane miasto (1801 r.), wzmocniwszy swój potencjał egzogeniczny w XIX i na pocz. XX w., podjęła próby odłączenia części terytorium sąsiednich, wielokrotnie większych miast (Sosnowca i Jaworzna) oraz utworzenia nowego miasta. W kontekście rozważań nad zdegradowanymi miastami szczególnie interesujące było to, że dzielnica mająca być odłączoną od Sosnowca była również niedawnym zdegradowanym miastem (Modrzejów). Plany te nie powiodły się. Oba dawne miasta – Modrzejów i Niwka (fot. 1E, 1F) – są nadal zlokalizowane w granicach Sosnowca (por. Krzysztofik 2015 – w niniejszym tomie).

Jakkolwiek Niwce i Modrzejowowi próby secesji nie powiodły się, udane ekskorporacje miast zdarzają się. Tu należy jednak rozróżnić dwa typy jednostek „inkorporowanych-ekskorporowanych” w chwili przeprowadzanych zmian administracyjnych: jednostki miejskie (miasta nowe bądź restytuowane) i jednostki wiejskie (miasta zdegradowane). Tych pierwszych jest znacznie więcej (np. Radlin, Radzionków, Pszów, Rydułtowy, Wojkowice, Bieruń, Miasteczko Śląskie, Międzyzdroje, Sławków, Poręba). Do miast zdegradowanych włączonych do sąsiedniego miasta i wyłączonych z niego również jako miasto zdegradowane zalicza się tylko Orchówek (1973–1992 w granicach Włodawy). Podobne plany istniały również dla Głuska, także miasta zdegradowanego, włączonego w 1989 r. do Lublina. Poza bardzo niekorzystnym peryferyjnym położeniem względem centrum Lublina, specyfiką Głuska było również to, że pozostawał on siedzibą gminy Głusk, mimo że nie był zlokalizowany w jej obrębie. Po przeniesieniu siedziby gminy Głusk w 2015 r. do Dominowa plany ekskorporacji ucichły, wzmacniając raczej prawdopodobieństwo przyszłej zmiany nazwy gminy na *Dominowo*. Wreszcie, jedynym przypadkiem miejscowości inkorporowanej jako nie-miasto a ekskorporowanej jako miasto jest Zagórz (włączony do Sanoka w 1972 r. jako osiedle i wyłączony z niego w 1977 r. jako nowe miasto).

O restytucji miast i miastach restytuowanych

Znacznie mniej kontrowersji budzi pojęcie miasta restytuowanego. Pod pojęciem miasta restytuowanego w książce przyjmuje się ogólnie ośrodek

miejski, który w relatywnie nieodległej przeszłości (od czasu badań) otrzymał prawa miejskie, przy czym ich nadanie było co najmniej drugim takim aktem w dziejach tej miejscowości.

Z innej perspektywy miasto restytuowane jest ośrodkiem, któremu przywrócono prawa miejskie po jakimkolwiek okresie ich nieposiadania. Ukonstytuowanie się miasta restytuowanego jest zatem uwarunkowane nie tylko realnymi przesłankami świadczącymi za możliwością uzyskania statusu miejskiego, ale także dodatkowym argumentem jakim jest posiadanie w przeszłości miejskich dziejów.

W tym miejscu należy jeszcze odnieść się do przywrócenia praw miejskich miejscowościom, które na pewien okres czasu stały się dzielnicami innych miast. Otóż zagłębiając się w istotę terminu *restytucja* stwierdzić należy, że eksponuje ono działanie polegające na przywróceniu stanu początkowego lub poprzedniego jakiegoś zjawiska, procesu, rzeczywistości. W przeciwieństwie do sformułowania *degradacja*, brak tu jakichś wyraźnych konotacji pejoratywnych. Stąd też nie jest błędnym określenie mianem restytucji miejscowości będących dotąd dzielnicami innych miast. W tym kontekście wskazujemy jedynie na fakt przywrócenia samodzielności administracyjno-instytucjonalnej, którą miejscowość ta miała w przeszłości. Warto tu nadmienić, że dyskurs restytucji w Polsce rzadko polega tylko na „byciu miastem” w *jakiegokolwiek* formie (a więc nawet jako część innego miasta), lecz jest ściśle połączony z aspektami tożsamościowymi (duma, historia, nazwa, dziedzictwo kulturowe, samodzielność), czyli nie tylko z możliwością identyfikowania się mieszkańców jako mieszczan, lecz jako mieszczan *konkretnego* miasta. Dobrym tego przykładem jest wcześniej wzmiankowany Bnin (fot. 1A), miasto degradowane w 1934 r. i inkorporowane już jako wieś do sąsiedniego Kórnika w 1961 r. Bninianie nie uznają tego faktu jako aktu restytucji miejskości. Dowodem tego są ciągle wznawiane starania o przywrócenie miasta Bnin, i – co ciekawe – nie chodzi tu już nawet o samodzielność samorządową (według lokalnych petycji bninianie są gotowi zrzec się tego zbytku) lecz o samą restytucję historycznej nazwy *Bnin*, chociażby w trybie jednostki pomocniczej w gminie Kórnik.

W powyższym kontekście za poprawne można zatem przyjąć sformułowania: „restytucja praw miejskich Pszowa” czy „restytucja Pszowa jako miasta”. Dyskusyjne natomiast w odniesieniu do dawnych dzielnic miejskich może być pojęcie bardziej ogólne – *restytucja miasta*. Wcześniej bowiem dana miejscowość również objęta była statusem miejskim, chociaż bezpośrednio nie upodmiotowionym w nazwie.

Reasumując, wskazać należy bezwzględną poprawność odniesienia pojęcia *miasta restytuowanego* wobec miejscowości posiadających status wsi i dopuszczalność w przypadku miejscowości, które dotąd stanowiły dzielnice innych miast. Sformułowaniem nie budzącym większych wątpliwości w obu

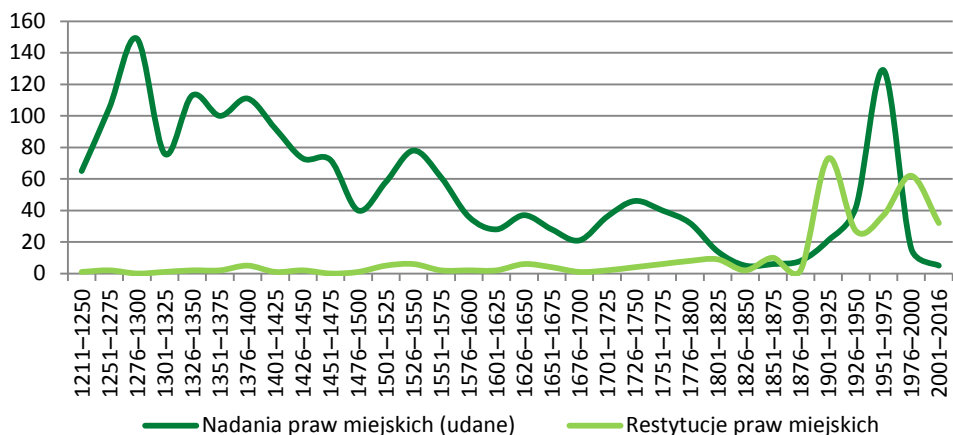
przypadkach wydaje się natomiast określenie: *miasto, które odzyskało prawa miejskie*.

Na obszarze dzisiejszej Polski restytucje miast miały miejsce już w średniowieczu. Chodzi o tak zwane *miasta translokowane*, a przynajmniej ich część. W wielu przypadkach związane one były z tzw. *translokacją* (lub *translacją*) miast, jako że przywrócenie statusu miejskiego nie zawsze odnosiło się do tej samej przestrzeni geograficznej, w której zlokalizowane było miasto wcześniejsze. Istota *translokacji miast* polegała bowiem często na przywróceniu uprawnień miasta (w tym jego nazwy) dla społeczności kontynuującej byt danego miasta. Niemniej społeczność ta zamieszkiwała już w innym miejscu przestrzeni geograficznej względem pierwszej lokacji. Kwestia *translokacji miast* jest skomplikowana i generalnie każdorazowo wymaga indywidualnego rozpatrzenia, szczególnie wnikliwego z uwagi na ograniczoność dla tego okresu materiałów źródłowych. Za restytucją towarzyszącą *translokacji* na pewno przemawia krótki czas pomiędzy pozbawieniem praw miejskich tzw. *starego miasta*, a przyznanie ich tzw. *nowemu miastu*. Ważne jest też czy degradacja starego miasta miała miejsce w efekcie pozbawienia życia większej części zamieszkującej je społeczności (klęski żywiołowe, działania wojenne). Trudno bowiem mówić o restytucji miasta, które zlokalizowane jest w innym miejscu niż miasto pierwotne i zamieszkuje je całkiem nowa społeczność, nie powiązana bezpośrednio z tą, która mieszkała w tzw. *starym mieście*. Korzystniej w tym przypadku jest raczej stwierdzić restytucję *nazwy* miasta niż restytucję miasta.

Jednak aż do początków XX w. restytucje praw miejskich były nieliczne. Aż 233 z 321 przypadków ponownego nadania praw miejskich miały miejsce w XX i XXI w. (ryc. 2). Sporadyczność zjawiska w okresach wcześniejszych należy tłumaczyć co najmniej kilkoma faktami.

Po pierwsze, do około połowy XVIII w. trwało zasiedlanie obszaru dzisiejszej Polski, które tu należy rozumieć jako tworzenie zwartych kompleksów osadnictwa wiejskiego wraz z obsługującymi te zaplecza ośrodkami miejskimi.

Drugą kwestią była specyfika sieci osadniczej i jej struktura własnościowa. Począwszy od średniowiecza aż do XVIII w. stale przybywały nowe miasta. Te, które były zdegradowane (nie tylko z formalnoprawnego punktu widzenia), w efekcie coraz większej konkurencji międzymiejskiej nie były w stanie wyjść ze stagnacji. Sprawę komplikowały także liczne próby uzyskiwania pozwoleń na lokację miast, które ostatecznie nie były realizowane. Niemniej jednak już sam fakt ich zaistnienia wyhamowywał potencjalne próby restytucji miast zdegradowanych. Ogół procesów widocznych w regionalnej sieci osadniczej komplikowała dodatkowo specyficzna sytuacja własnościowa, cechująca się między innymi silną rywalizacją o zaplecze gospodarcze, potencjalnych mieszkańców i uzyskiwane przywileje. Rozdrobnienie feudalne sprzyjało zatem raczej lokacjom coraz to nowych miast niż ewentualnym restytucjom tych, które w przeszłości straciły swój miejski charakter i przestały być uznawane za mia-

Ryc. 2. Restytucje praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016

Źródło: opracowanie własne.

sta. W odniesieniu do okresu feudalnego należy także wspomnieć o restytucji praw miejskich dla miejscowości, które *de facto* nie utraciły swojego statusu. Ponowne nadanie praw miejskich wiązało się bowiem z odnowieniem przywilejów, któremu niemal zawsze towarzyszyło ich rozszerzenie, a nie z ich odzyskaniem.

Trzecim ważnym elementem, który ograniczał możliwości restytucji miast była ich silna agraryzacja, szczególnie w okresie wczesnonowożytnym (XVI–XVIII w.). Wiele miast w zasadzie nie pełniło funkcji miejskich lub pełniło je z funkcjonalnego punktu widzenia w formie ograniczonej. Sprzyjało to silnej agraryzacji i zatraceniu wszystkich aspektów miejskości. Długotrwały był takiej miejscowości, niczym nie odróżniającej się z gospodarczego i społecznego punktu widzenia od wsi, w żaden sposób nie stanowił dobrego tła dla ewentualnej restytucji dawnych przywilejów.

W XIX w. na skutek przejścia od gospodarki feudalnej do gospodarki kapitalistycznej oraz uwzględniając prowadzoną politykę miejską państw zaborczych, tendencje przemian sieci miast zmieniły się zdecydowanie na korzyść degradacji ośrodków miejskich niż ich potencjalnych restytucji. W okresie od 1800 do 1900 r. odnotowano tylko 23 takie przypadki. Bardzo niski był także w tym okresie wskaźnik przyrostu całkiem nowych miast. Powstało ich wtedy jedynie 33. Jednak należy podkreślić, że specyfiką XIX-wiecznej urbanizacji był rozwój tego zjawiska w miastach już istniejących oraz w nowych lokalizacjach, ale bez formalnego umiastowienia. Restytucje miast swoją największą dynamikę miały począwszy od okresu I wojny światowej aż do lat 60. XX w. Odzyskiwanie praw miejskich wiązało się wtedy z rozwojem lokalnym ośrodków pozabawionych praw miejskich przez władze carskie. Prawa miejskie z jednej

strony odzyskiwały miejscowości zdegradowane „na wyrost”, z drugiej zaś – dynamicznie rozwijające się ośrodki lokalne lub te, względnie silnie rozwijające się w efekcie industrializacji. Dla restytucji niektórych spośród nich niewątpliwie ważnym argumentem była dostępność do transportu kolejowego.

Jednak industrializacja i dynamiczny rozwój dużych aglomeracji miejskich miały też wpływ wyhamowujący na potencjalne restytucje. Fakt ten wynikał z istnienia swoistego „cienia” wielkich miast oraz nowego spojrzenia na istotę miasta. Niekoniecznie tylko jako lokalnego ośrodka handlowo-usługowego, a średniego lub dużego ośrodka przemysłowego. Skoro miastami – pomimo funkcji nierolniczych – nie były dziesięcio- czy dwudziestotysięczne gminy w zagłębieniach przemysłowych i otoczeniu wielkich miast, dlaczego miałyby nimi być miasta dwu- czy pięciotysięczne?

„Cień” wielkich miast relatywizował z kolei kontrast pomiędzy 50-, 100-tysięcznymi miastami względem np. potencjalnych miast liczących 5 czy 10 tysięcy mieszkańców i pełniących funkcje nierolnicze. Nie zawsze też argumentem były miejskie dzieje danej miejscowości. Stąd też większość miast restytuowanych do połowy XX w. zlokalizowanych było w oddaleniu od większych miast. Stanowiły one jednak lokalne ośrodki usługowo-handlowe.

Po II wojnie światowej elementem ograniczającym rozwój ludnościowy i funkcjonalny miast zdegradowanych i generalnie małych miast były także zagłada społeczności żydowskiej, która stanowiła wcześniej fundament życia ekonomiczno-społecznego w takich miejscowościach i ponad wszystko zmiana wolnorynkowej gospodarki kapitalistycznej na centralnie planowaną gospodarkę socjalistyczną. Ta ostatnia szczególnie silnie ograniczała możliwości aktywizacji mniejszych miast i ośrodków lokalnych (Kantor-Pietraga 2014, s. 93). Czynnione próby w tym zakresie szły generalnie w kierunku ewentualnej industrializacji (Żuromin) lub nadania funkcji administracyjnych (Dąbrowa Białostocka, Lipsko, Bełżyce, Bychawa, itp.).

Istotą współczesnych (po 1990 r.) restytucji miast są generalnie dwa zjawiska:

- nadawanie praw miejskich miastom zdegradowanym w XIX i na początku XX w.,
- wydzielanie się z miast większych ich dzielnic, które w przeszłości posiadały prawa miejskie (te ostatnie zanikły z końcem lat 90. XX wieku).

Oba powyższe zjawiska, wraz z procesem nadawania praw miejskich wsiom bez tradycji miejskich, ale pełniących istotne funkcje lokalne lub wyspecjalizowane stanowi z kolei specyfikę tego, co w literaturze przedmiotu rozumie się pod pojęciem *nowych miast*.

Wracając do miast restytuowanych należy zaznaczyć, że pierwszy z wymienionych typów rozpowszechniony jest w regionach relatywnie słabo zurbanizowanych i uprzemysłowionych. Wyjątek od tej zasady stanowi północna

część województwa świętokrzyskiego. Natomiast typ drugi – przeciwnie – związany jest silnie z dużymi konurbacjami miejsko-przemysłowymi (głównie konurbacji katowickiej i rybnickiej).

Miasta wydzielone z innych miast mają inne tło. Z jednej strony zaczęły powstawać jako efekt kryzysu dużego miasta przemysłowego, powodującego między innymi rozluźnienie więzów społecznych i wizerunkowych z miastem głównym. Z drugiej zaś strony rozwój sieci nowych miast wydzielonych stanowił pokłosie rodzącego się i coraz bardziej rozwijającego się lokalizmu oraz samorządności.

Równie spektakularnym był znaczący przyrost liczby miast restytuowanych utworzonych ze wsi będących jednocześnie zdegradowanymi miastami. Zagadnienie to w różnych wymiarach zostało szerzej naświetlone w dalszej części książki. W tym miejscu ważne jest zaanonsować istotną rolę takich czynników jak koncepcja „dziedzictwa miejskiego”, podsycana odrodzonym dyskursem narodowościowym i poszukiwaniem historycznej „polskości”, szczególnie rozpowszechnionym po upadku komunizmu w Polsce (Dymitrow 2013). Przejaw zrozumienia miejskości zarówno w wymiarze kultury materialnej, jak i niematerialnej uwidocznił się na poziomie małomiasteczkowych atrybutów miejskości, ze szczególnym uwzględnieniem placu rynkowego i układu urbanistyczno-architektonicznego, a także przez relatywnie istotną rolę tych miejscowości w lokalnych układach osadniczych (por. Ashworth 1991; Przesmycka 2001; Borcz i in. 2009; Dymitrow 2012, 2014). Przedsięwzięcia wynikające z tego nadal aktywnego dyskursu, a obecnie docierającego nawet do najmniejszych i najbardziej zruralizowanych miast zdegradowanych poprzez dyfuzję idei „rewitalizacji”, zostały skrytykowane jako *spartaczony*, hurtowe i kontekstowo nieodpowiednie, niwelujące różnorodność i historyczność miejsc oraz tworzące „parodię miejskości” w obiektywnie wiejskich otoczeniach (Dymitrow 2014; Przesmycka 2015 – w niniejszym tomie). Niemniej jednak akcje tego typu wpisują się w pojęcie restytucji miejskości na polu emocjonalno-materialnym.

Wreszcie, ważnym elementem rozwoju sieci miast restytuowanych utworzonych jest element dyfuzji idei miejskości (czyli kopiowanie starań o restytucję w oparciu o pomyślnie wdrożenie tej ostatniej w pobliskich miejscowościach). Rozprzestrzenianie się idei odzyskania praw miejskich (w kilku przypadkach jedynie ich nadania), ukształtowało charakterystyczny plazmowy układ nowych miast na obszarze Polski. Wyróżnić można co najmniej kilka obszarów skupiających większą ilość miast restytuowanych; są to m.in. regiony: świętokrzyski, tarnowski, zamojski czy warmiński. Restytucje miast zdegradowanych miały także miejsce w sąsiedztwie większych aglomeracji miejskich. Tu ich sieć przemieszana jest jednak często z miastami całkiem nowymi (nierestytuowanymi) oraz miastami powstałymi na skutek wydzielenia się z innych większych miast (rejon konurbacji katowickiej i rybnickiej, rejon

Warszawy, Krakowa czy Wrocławia). Jakkolwiek podłoże funkcjonalne zbiorów tych miast było bardziej skomplikowane niż na obszarach słabo zurbanizowanych, to równie istotną rolę odgrywał tutaj czynnik dyfuzji idei miejskości (Krzysztofik 2006; Dymitrow 2012).

Posłowie

Miasta zdegradowane i restytuowane stanowią jedno z bardziej interesujących i z pewnością oryginalnych zagadnień badawczych. Ich fenomen wynika niewątpliwie z wielu aspektów, wśród których dwa odgrywają szczególną rolę.

Po pierwsze jest to zagadnienie stale aktualne. Naukowe dociekania są tu niewątpliwie pobudzane corocznymi nadaniami statusu miejskiego kolejnym kilku miejscowościom. Dla badaczy wydarzenia te są pretekstem do tego, aby próbować w związku z tym odpowiadać na pytania o genezę podejmowanych zmian formalnych, ich tło, aspekty społeczne czy wizerunkowe. Ważne także są próby poszukiwania pewnych stałych zasad i norm decydujących o restytucjach.

Kwestia druga to sam fakt istnienia zjawiska restytucji statusu miejskiego w miejscowościach będących miastami zdegradowanymi. Pojawia się tu refleksja, jak bardzo współczesne zjawiska społeczno-ekonomiczne i przestrzenne, a w tym przypadku także prawno-administracyjne, które mają miejsce w Polsce są silnie determinowane jej przeszłością. Badaniom miast zdegradowanych i restytuowanych towarzyszy tu także nieustający podtekst znaczeniowy i utylitarność badań geograficzno-historycznych czy historyczno-urbanistycznych w geografii oraz urbanistyce w ogóle.

W kontekście badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi szeroko otwarty pozostaje w końcu dyskurs o miejskości i wiejskości. Opinie, oceny, wartościowanie, stereotypy, mity czy zróżnicowane metodologie badawcze różnych subdyscyplin naukowych – wszystkie stanowią fantastyczne tło do pogłębiania wiedzy na temat istoty miast zdegradowanych i restytuowanych, ich wielorakich struktur, przemian w czasie i przestrzeni oraz roli w systemach społeczno-ekonomicznych, tak współcześnie, jak i w przeszłości.

Przesłaniem książki jest zatem pozytywnie odnieść się do zasygnalizowanych tu wyzwań i problemów badawczych. Autorzy i Redaktorzy opracowania starali się w związku z tym dołożyć wszelkich starań, aby poczynić kolejny krok w odkrywaniu fenomenu i specyfiki miast zdegradowanych i miast restytuowanych.

Literatura

Adamczewka-Wejchert H., Wejchert K., 1986, Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.

- Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich: auf Grund der Volkszählung 1939, Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, Paul Schmidt, 1941.
- Ashworth G., 1991, Heritage planning: conservation as the management of urban change, Geopers, Groningen.
- Bagiński E., 1993, Rodowód nowego miasta Jelcz-Laskowice, Wrocław.
- Bagiński E., 1998, Małe miasta w strukturze osiedleńczej Polski, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Bar-Gal Y., 1985, The shtetl—The Jewish small town in Eastern Europe, *Journal of Cultural Geography*, 5(2), s. 17–29.
- Batko R., 2010, Identity of Place – Revitalization of Memory. Home, Sanctuary, Cemetery, [w] Noworól A., Skalski K. (red.), Contemporary understanding of revitalization in Poland, Jagiellonian University, Kraków, s. 97–117.
- Benko M., 1956, Dawne ośrodki miejskie południowego Mazowsza prawobrzeżnego, *Ochrona Zabytków*, 4.
- Bińczyk A., Jążdżewska I., 2005/2006, Kierunki zmian użytkowania ziemi w Rzgowie w latach 1985–2005, [w] Heffner K., Marszał T. (red.), Małe miasta – Studium przypadków, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 115–128.
- Borc Z., 2008a, Rozwój przestrzenny wsi o tradycjach miejskich, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 10, s. 171–177.
- Borc Z., 2008b, Rynki małych miast i wsi o tradycjach miejskich – wartościowe wnętrza, *Architektura Krajobrazu*, 4(21), s. 11–17.
- Borc Z., Niedźwiecka-Filipiak I., 2008, Forms and functions of market squares in small towns of Lower Silesia, *Town Planning and Architecture*, 32(1), s. 41–47.
- Borc Z., Niedźwiecka-Filipiak I., Zaniewska H., 2009, Transformacje miasto wieś – wieś miasto, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław.
- Bzura D., 2003, Zapomniane miasteczko Śniadowo, [w] Dobroński A. (red.), Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wągża, Łomża, s. 159–166.
- Champion A., Hugo G., 2004, New forms of urbanization: Beyond the urban–rural dichotomy, Asghate, Hants (England); Burlington, VT (USA).
- Chojnicki Z., Czyż T., 1989, Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejskowiejskiego, [w] Korcelli P., Gawryszewski A. (red.), Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce, *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, 152, s. 139–157.
- Clark D., 1989, *Urban decline*, Routledge, London.
- Dawidejt-Drobek E., Drobek W., 2015, Cultural aspects of urban restitution in Poland / Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 37–38 / 39–59.
- Demidowicz T., 1996–1999, Dawne miasta i miasteczka Podlasia Południowego (Czemierniki, Dokudów, Hanna, Horodyszczce, Janów Podlaski, Kodeń, Konstantynów, Leśna Podlaska, Łosice, Łomazy, Parczew, Piszczac, Rossosz, Wisznice, Wołyń), *Wojewódzki Ośrodek Metodyczny, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska*.

- Depczyński W., 1970, Tarnogród 1567–1967. Monografia historyczno-gospodarcza, Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej, Tarnogród.
- Dringelis L., Ramanauskas E., Povilaitienė I., Mačiukėnaitė J., 2015, Exploration and re-spectation of the spatial structure of cities, towns, townships and villages as a significant formant of their identity, *Journal of Architecture and Urbanism*, 39(1), s. 79–100.
- Drobek W., 1986, Miasta zdegradowane na Opolszczyźnie, [w] Heffner K. (red.), *Studia nad przekształceniami sieci miast i ich przestrzennym rozwojem*, Instytut Śląski, Opole, s. 123–145.
- Drobek W., 1991, Cechy miejskie i rozwój ludnościowy ośrodków bez formalnego statusu miejskiego w województwie opolskim, *Studia Śląskie*, 50, s. 245–268.
- Drobek W., 1996a, Miasta zdegradowane na Śląsku czeskim (zagadnienia geograficzne – osadnicze), [w] Heffner K., Drobek W. (red.), *Strefa przygraniczna Polska – Czechy. Procesy transformacji i rozwoju*, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 147–162.
- Drobek W., 1996b, Miejsce byłych miast w sieci osadniczej Śląska, [w] Jakubowicz J., Łoboda J. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, Wrocław, s. 227–236.
- Drobek W., 1996c, Tryb formalny i praktyka nadawania praw miejskich w Polsce, [w] Czaja S. i in. (red.), *Gospodarka, środowisko przyrodnicze, informacja. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej w Pokrzywniej (1995)*, Wrocław, s. 211–215.
- Drobek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Drobek W., 2000, O restytucji praw miejskich śląskich miast zdegradowanych, [w] Słodczyk J. (red.), *Społeczne, gospodarcze i przestrzenne przeobrażenia miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 241–249.
- Drobek W., 2002, Polskie nowe miasta 1977–2001, [w] Słodczyk J. (red.), *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 71–84.
- Drobek W., 2004, Zmiany statusu administracyjnego lokalnych jednostek osadniczych, [w] Michałowski S., Pawłowska A. (red.), *Samorząd lokalny w Polsce. Społeczno-polityczne aspekty funkcjonowania*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 534–545.
- Drobek W., 2005a, Najmniejsze miasta w Polsce (1989–2003), [w] Heffner K. (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 53–58.
- Drobek W., 2005b, Disappearance of inner historical border (the case study of Nowogród Bobrzański, Poland), [w] Koter M., Heffner K. (red.), *The role of borders in united Europe, Region and Regionalism*, 2(7), s. 27–30.
- Drobek W., Dawidejt-Jastrzębska E., 2011, Przekształcenia krajobrazu kulturowego Korfantowa, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), *Kierunki i uwarunkowania rozwoju małych miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 83–101.
- Drobek W., Heffner K., 1993, Problemy i uwarunkowania restytucji praw miejskich ośrodka lokalnego, [w] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Wydaw. UMK, Toruń, s. 87–96.

- Dumała K., 1998, Rustyfikacja oblicza małych miast w Królestwie Polskim (do 1914 roku), [w] Wierzbička B. (red.), *Miasto z widokiem na wieś*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa, s. 37–44.
- Dymitrow M., [2010] 2012, *Degraderade städer. En studie av urbanitet hos städer i Polen som förlorat sina stadsrättigheter*, Göteborgs Universitet, Göteborg.
- Dymitrow M., 2012, *The Hidden Face of Urbanity. Morphological Differentiation of Degraded and Restituted Towns in Poland in the Context of the Efficacy of National Administrative System*, University of Gothenburg Department of Human and Economic Geography and Department of Earth Sciences, Gothenburg.
- Dymitrow M., 2013, *Degraded towns in Poland as cultural heritage*, *International Journal of Heritage Studies*, 19(7), s. 613–631.
- Dymitrow M., 2014, *The effigy of urbanity or a rural parody? A visual approach to small-town public space*, *Journal of Cultural Geography*, 31(1), s. 1–31.
- Dymitrow M., 2015, *The concept of urbanity in light of the municipal reform in inter-war Poland / Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej*, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), *Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 61–63 / 65–115.
- Górac J., 1990, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Zamościu, Zamość*.
- Grabski W., 1960, *300 miast wróciło do Polski – Informator historyczny 1960-1960*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Grossman H., 1925, *Struktura społeczna i gospodarcza Ks. Warszawskiego na podstawie spisów 1809–1810 roku*, *Kwartalnik Statystyczny*, 2(1), s. 1–108.
- GUS, 1946, *Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14. II 1946 r.*, GUS, Warszawa.
- Heffner K., 1987, *Przekształcenia w układzie morfologicznym ośrodka lokalnego (na przykładzie Korfantowa, województwo opolskie)*, [w] Heffner K. (red.), *Problemy przestrzennego rozwoju ośrodków lokalnych (na przykładzie Korfantowa w województwie opolskim)*, Opole, s. 107–142.
- Heffner K., 2005, *Małe miasta w rozwoju obszarów wiejskich*, [w] Heffner K., *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 11–34.
- Heffner K., Kulesza M., 2005, *Wiejska geneza wybranych miast środkowej Polski*, [w] Heffner K. (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 229–244.
- Jarczewski W., 2002, *Odzyskana niezależność. Przyczyny i skutki powstawania nowych gmin na obrzeżach GOP w latach 90*, Wydawnictwo DANTE, Kraków.
- Jażdżewska I., 1999, *Przemiany funkcjonalne i morfologiczne przestrzeni geograficznej wsi Rzgów w świetle metod numerycznych*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Jelonek A., 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, *Dokumentacja Geograficzna*, 3/4.
- Jelonek A., 1989, *Nowe miasto w badaniach geograficznych*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica*, 11, s. 289–293.

- Kachniarz T., 1998, Byłe miasta, seria: Małopolskie Zeszyty Samorządowe, t. 1, Stowarzyszenie Gmin i Powiatów Małopolski, Fundacja Rozwoju Samorządności i Prasy Lokalnej, Kraków.
- Karpiniec J., 1932, Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka, [w] Bujak F., Rutkowski J. (red.), Roczniki dziejów społeczno-gospodarczych, 2, s. 1–37.
- Kazimierski J., 1994, Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808–1914). Zabudowa. Ludność. Gospodarka, Wydaw. Archiwum Państwowego w Szczecinie, Warszawa.
- Kiniorska I., 2007, Połaniec – demograficzne uwarunkowania rozwoju, [w] Zieliński A. (red.), Przeobrażenia środowiska geograficznego w południowo-wschodniej części regionu świętokrzyskiego, Nauki Geograficzne w Badaniach Regionalnych, VII, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej im. J. Kochanowskiego, PTG/Kielce, Kielce, s. 45–52.
- Kiryk F., 1978, Początki miast w rejonie środkowego biegu Wisłoka (Frysztak, Wielopole Skrzyńskie, Strzyżów, Czudec, Niebylec), Rocznik Województwa Rzeszowskiego, XIII, s. 101–123.
- Kiryk F., 1980, Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 3, s. 373–385.
- Kołodziejczyk R., [1961] 1979, Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim, [w] Kołodziejczyk R., Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w. Szkice i rozprawy historyczne, PWN, Warszawa.
- Konecka-Szydłowska B., 2011, Małe miasta nowo utworzone w procesie urbanizacji, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), Przemiany przestrzeni i potencjału małych miast w wybranych regionach Polski, Wydaw. Uniwer. Łódzkiego, Łódź, s. 9–25.
- Konecka-Szydłowska B., Zuzńska-Żyśko E., Szmytkie R., 2010, Role of services in the economies of small towns of Silesia Region and Wielkopolskie Voivodeship, Bulletin of Geography, Socio-Economic Series, 14, s. 51–62.
- Kopruckowniak A. (red.), 2000, Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795–1918, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin.
- Korcelli P., Korcelli-Olejniczak E., Kozubek E., 2008, Typologies of European Urban-Rural Regions: A Review and Assessment, Geographia Polonica, 81(2), s. 25–42.
- Kosiński L., 1957, Miasta i osiedla miejskie w województwie białostockim, Przegląd Geograficzny, 29(3), s. 645–677.
- Koszutski S., 1915, Nasze miasta a samorząd. Życie miast w Królestwie Polskim i reforma samorządowa. Wydawnictwo E. Wende i Spółka, Warszawa-Lwów.
- Koter M., 1994, Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast, [w] Koter M., Tkocz, J. (red.), Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce, Wydaw. UMK, Uniwersytet Łódzki, Toruń-Łódź, s. 23–32.
- Koter M., Kulesza M., 1999, The plans of medieval Polish towns, Urban Morphology, 3(2), s. 63–78.
- Koter M., Kulesza M., 2010, The study of urban form in Poland, Urban Morphology, 14(2), s. 111–120.
- Kozłowski L., 2011, Miasteczka żydowskie a współczesne problemy rozwoju miast, [w] Heffner K., Marszał T. (red.), Rewitalizacja, gentryfikacja i problem rozwoju małych miast, Studia KPZK PAN, 86, s. 69–84.

- Kraszewska E., 2004, Projekt rehabilitacji zabudowy, rewitalizacji przestrzeni publicznej układu zabytkowego miejscowości Janów Podlaski, Załącznik nr 1 do Planu Rozwoju Wsi Janów Podlaski, Gmina Janów Podlaski, Biała Podlaska.
- Krzysztofik R., 2006, Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., 2007, Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2008, Osiedla zurbanizowane bez formalnego statusu miejskiego na obszarze Polski w rozwoju historycznym – próba typologii, [w] Gierańczyk W., Klubka M. (red.), Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 185–193.
- Krzysztofik R., 2015, Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations / Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 139–141 / 143–158.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Spórna T., 2016, The Concept of Urban Hibernation, *European Planning Studies*, 24(2), s. 316–343.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., Szmytkie R., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościniak J., Spórna T., (2015), Environmental hazards and urban abandonment: Case studies and typological issues, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 97(4).
- Kühnel A., 1918, Zasady budowy miast małych i miasteczek, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie, Lwów.
- Kulesza M., 2001, Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kuśnierz K., 1987, Niektóre cechy identyfikacyjne małych miast (Głos w dyskusji), [w] Regionalne tradycje w kształtowaniu polskich miast i miasteczek, Komisja Urbanistyki i Architektury PAN o/ Kraków, s. 164–167.
- Kwiatk-Sołtys A., 2002, Miejsce byłych miast w sieci osadniczej południowej Polski, [w] Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – bilans dokonań, 50 Zjazd PTG, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, s. 425–432.
- Kwiatk-Sołtys A., 2011, Małe miasta w polskiej literaturze geograficznej ostatniego dwudziestolecia, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), Kierunki i uwarunkowania rozwoju małych miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 9–55.
- Kwiatkowska E., 1976, Ośrodki gminne województw: bydgoskiego, toruńskiego i wrocławskiego, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia*, 12(41), s. 3–27.
- Lefebvre H., 1967, *Le droit à la ville, L'Homme et la société*, 6(1), s. 2–35.
- Lewiński S., 1991, Czy koniec ery miasteczek rolniczych?, *Przegląd Geograficzny*, 63(1–2), s. 29–41.
- Łoboda J., 1983, Rozwój koncepcji i modeli przestrzennej dyfuzji innowacji, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

- Madurowicz-Urbańska H., 1978, Struktura wielkości miast i osiedli typu miejskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim, Królestwie Polskim i Galicji w II połowie XIX wieku (do 1910 roku). Z historycznych procesów urbanizacji – próba analizy, [w] Wisłocki J. (red.), *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce. (Problemy i metody)*, PWN, Warszawa, s. 171–185.
- Maga-Jagielnicka R., 2009, Place miejskie – zjawiska kulturowe kształtujące tożsamość przestrzeni, [w] B. Gutowski (red.), *Fenomen Genius Loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa, s. 27–34.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Makuch M., Stolarczyk T., 2013, *Miedzianka. 700 lat dziejów górniczego miasta*, Muzeum Miedzi w Legnicy, Legnica.
- Mazurkiewicz J., 1967, Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim, *Rocznik Lubelski*, 10, s. 211–228.
- Molenda D., 1992, Upadek miast górniczych w Małopolsce i na Górnym Śląsku w XVI i XVIII wieku, [w] *Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane A. Wyrobiszowi*, Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok, s. 83–91.
- Mularska-Kucharek M., Drzewiecki P., 2011, Struktura przestrzenno-funkcjonalna i powiązania małego miasta na przykładzie Rzgowa, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), *Kierunki i uwarunkowania rozwoju małych miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 185–200.
- Murzyn, M., Gwosdz, K., 2003, Dilemmas encountered in the development of tourism in a degraded town. The case of Chełmsko Śląskie (Schömburg) in Lower Silesia, [w] W. Kurek (red.), *Issues of tourism and health resort management, Prace Geograficzne*, 111, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 183–200.
- Najgrakowski M., 2008, *Miasta Wielkopolski od rozbiorów do początku XXI wieku: podstawowe informacje historyczno-administracyjne*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Najgrakowski M., 2009, *Miasta Polski do początku XXI wieku. Podstawowe informacje o datach założenia i likwidacji*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Nawrot Z., 1995, *Miasta zdegradowane w województwie kieleckim*, maszynopis powielony, Kraków.
- Nietyksza M., 1986, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, PWN, Warszawa.
- Pahl R., 1967, The Rural-Urban Continuum, *Sociologia Ruralis*, 6, s. 299–329.
- Palang H., Spek T., Stenseke M., 2011, Digging in the past: New conceptual models in landscape history and their relevance in peri-urban landscapes, *Landscape and urban planning*, 100, s. 344–346.
- Patel J., 1969, *The rural community*, Sarvodaya Sahitya Prakashan, Varanasi.
- Pazyra S. (red.), 1965–1967, *Miasta polskie w tysiącleciu (t. I–II)*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Persson M., 1992, Kan man kalla en ort utan bofast befolkning för stad? [w] Öhman J. (ed.), *Urbana samhällen och processer*, Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift, Stockholm.

- Przesmycka E., 2001, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Przesmycka E., 2015, *Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations / Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny*, [w] Krzysztofik R., Dymitrow M. (red.), *Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*. Gothenburg: University of Gothenburg, s. 209–210 / 211–247.
- Przesmycka E., Pol E., 2014, *Wooden architecture in small town planning in Lublin Region – state of preservation*, *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych – OL PAN*, X/1, s. 33–40.
- Pukowska-Mitka M., Stobińska H., 1995, *Pilica – nowe miasto w województwie katowickim*, [w] *Wybrane zagadnienia geograficzne. Pamięci geografów Uniwersytetu Śląskiego: Józefa Szaflarskiego i Piotra Modrzejewskiego*, Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Śląski, s. 93–107.
- Rewieńska W., 1935, *Zaostrowicze, nowe miasteczko w województwie nowogrodzkim*, *Wiadomości Geograficzne*, 3–7, s. 1–5.
- Rewieńska W., 1938, *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce – położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne*, Uniwersytet Stefana Batorego, Wilno.
- Rykel B., 1993, *Miasta zdegradowane w Karpatach Polskich*, Wydaw. Mimeo, Kraków.
- Siemiński J., 1989, *Wczorajsze i dzisiejsze problemy byłych miasteczek*, *Wiadomości statystyczne*, 11, s. 25–30.
- Siemiński J., 1991, *Teraźniejszość i przyszłość byłych miasteczek*, *Wiadomości Statystyczne*, 9, s. 26–29.
- Siemiński J., 1993, *Preferencje rozwojowe byłych i obecnych miasteczek pogranicza polsko-litewskiego w obsłudze ruchu transgranicznego*, Warszawa.
- Siemiński J., 2000, *Byłe (zdegradowane) miasteczka w Polsce*, *Przestrzeń. Informator planowania przestrzennego*, 11 (2/2000), s. 14–22.
- Sieroszevska-Sobocka M., 1993, *Wartości kulturowe w zagospodarowaniu małych miast*, Warszawa.
- Słodczyk J., 2003, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Sokołowski D., 1996, *Struktura kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce a proces kreowania „nowych miast”*, [w] Domański R. (red.), *Nowa generacja w badaniach gospodarki przestrzennej Polski*, Warszawa, s. 387–407.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wydaw. UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 2002, *Nowe nadania praw miejskich w Polsce*, *Promocje Kujawsko-Pomorskie*, 8–10/2002, s. 16.
- Sokołowski D., 2008, *Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum miejsko-wiejskiego*, [w] Jezierska-Thöle A., Kozłowski L. (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 63–78.
- Sokołowski D., 2011a, *Miasta zdegradowane w woj. kujawsko-pomorskim*, [w] Marciński K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, Wydawnictwo Totem, Bydgoszcz, s. 363–379.

- Sokołowski D., 2011b, Miasta zdegradowane w województwie łódzkim, [w] Kaczmarek S. (red.), Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin profesora Stanisława Liszewskiego, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 95–114.
- Sokołowski D., 2015, Urbanizacja wsi na przykładzie zdegradowanych miast województwa świętokrzyskiego, *Studia Obszarów Wiejskich*, 37, s. 195–216.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015a, Degraded and restituted towns in numbers / Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 367–368 / 369–422.
- Srokowski S. (red.), 1948, Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej, Biblioteka Samorządowca, 77, Warszawa.
- Staszewska S., 2005/2006, Miasto czy wieś – uwarunkowania rozwoju, [w] Heffner K., Marszał T. (red.), Małe miasta – studium przypadków, Łódź, s. 61–73.
- Stewart C., 1958, The Urban-Rural Dichotomy: Concepts and Uses, *American Journal of Sociology*, 64(2), s. 152–158.
- Stobart J., 2004, Building an Urban Identity. Cultural Space and Civic Boosterism in a 'New' Industrial Town: Burslem, 1761–1911, *Social History*, 29 (4), s. 485–498.
- Szalbierz M., 2013, Ostała się wieś z herbem, *Monitor Wielkopolski*, 6(145), s. 8.
- Szczygielski J., 1972, Indywidualność geograficzna zdegradowanych miast w województwie łódzkim, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, Seria II*, 49, Łódź, s. 25–36.
- Szewczyk J., 1975, Miasta zdegradowane w Polsce, maszynopis powielony, Warszawa.
- Szlachta J., 1984, Kryteria nadawania praw miejskich, *Miasto*, 11, s. 18–19.
- Szmytkie R., 2003, Próba zastosowania kryterium fizjonomicznego w procedurze nadawania praw miejskich, *Czasopismo Geograficzne*, 74(4), s. 345–353.
- Szmytkie R., 2009, Miasta-zlepięce na Śląsku Dolnym i Opolskim, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 9, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościński J., Spórna T., Brauer R., 2015, Degraded towns and urban abandonment / Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 185–187 / 189–207.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., 2011, Idea miejskości w Polsce, [w] B. Namyślak (red.), Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. T. 2. Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 20, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 25–40.
- Szturm de Sztrem E., 1925, Charakter prawny miast w województwach wschodnich b. dzielnicy rosyjskiej, *Kwartalnik Statystyczny*, 2(1), s. 217–221.
- Szymańska D., 1993, New towns in regional development, Toruń.
- Szymańska D., 1995, Some problems in the socio-economic and historical analysis of new town – Borne Sulinowo, *Polish Population Review*, 6, s. 236–274.

- Szymańska D., 1996, Nowe miasta w systemach osadniczych, Wydawnictwo Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Szymańska D., 2009, Geografia osadnictwa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szymańska D., Grzelak-Kostulska E., 2005, Małe miasta w Polsce – zmiany ludnościowe i funkcjonalne w drugiej połowie XX wieku, [w] Heffner K. (red.), Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamickiego w Katowicach, Katowice, s. 59–90.
- Vaishar A., Zapletalová J., 2008, Small towns as centers of rural micro-regions, European Countryside, s. 70–81.
- van der Berg L., Drewett L., Klaassen L., Rossi A., Vijverberg C., 1982, Urban Europe. A study of growth and decline, Pergamon Prepp, Oxford.
- Wharton A., 2005, Landscape as a 'rural-urban' continuum, Urban Design, 93, s. 28–29.
- Wilk J., 2010, O nadaniu praw miejskich, W zakolu Raby i Wisły, 1, s. 24–26.
- Wróblewska G., 1977, Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII, PWN, Warszawa-Poznań.
- Zaniewska H., 1998, Polskie miasteczka w okresie transformacji społeczno-gospodarczej, Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, Warszawa.
- Zaniewska H., 2011, Przemiany przestrzenno-funkcjonalne małych miast po 20 latach transformacji, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), Struktura przestrzenna małych miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 9–23.
- Zaniewska H., Barek R., 2005, Zabudowa mieszkaniowa małych miast – przeszłość i teraźniejszość. Rodzaj i stan zasobów mieszkaniowych, [w] Heffner K., Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamickiego w Katowicach, Katowice, s. 161–168.
- Zaniewska H., Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I., Barek R., Thiel M., 2013, Małe miasta, które uzyskały prawa miejskie w latach 1989–2011, IRM, Kraków
- Zaniewska H., Thiel M., 2013, Najnowsze małe miasta województwa mazowieckiego i ich tożsamość, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej Architektura i Urbanistyka, 29, Poznań.
- Zaniewska H., Thiel M., Dąbkowski N., 2015, Creating a new identity for small restituted towns – some problems / Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 319–320 / 321–346.
- Ziębik A., 2008, Serce Miasta – Rynki miast Górnego Śląska, Czasopismo Techniczne, 105(4), s. 311–317.
- Zuzańska-Żyśko E., 2005/2006, Społeczno-gospodarcze konsekwencje procesu transformacji na przykładzie Wojkovic – małego miasta pogórniczego, [w] Heffner K., Marszał T. (red.) Małe miasta – studium przypadków, Łódź, s. 37–44.
- Żebrowski W., 2005, Małe miasta w Polsce – wybrane aspekty współczesnej definicji, [w] Heffner K. (red.), Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamickiego w Katowicach, Katowice, s. 35–42.